

Στο: Fleming, Κ.Ε. 2009. Ιστορία των Εθνικών Εβραίων
Αθήνα: Οδυσσεύς

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΨΑΧΝΟΝΤΑΣ ΓΙΑ ΠΑΤΡΙΔΑ: ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Μια σχεδόν υστερική ανάγκη για βοήθεια... επικρατούσε [στην Ελλάδα] στο τέλος του πολέμου όταν οι εβραίοι άρχισαν να επιστρέφουν από τα μέρη όπου κρύβονταν.

Από τα πρακτικά της Αμερικανοεβραϊκής Κοινής
Επιτροπής Κατανομής, 13 Μαΐου 1947

Στη διάρκεια των δεκαετιών 1920 και 1930, είχε αναδυθεί μια ευκρινώς ελληνική εβραϊκή ταυτότητα. Οι νεότερες γενιές, ιδιαίτερα των εβραίων της Θεσσαλονίκης, οι οποίες ανδρώθηκαν υπό τον Βενιζέλο και τον Μεταξά, ήταν πολιτισμικά και ιδεολογικά πιο εξελληνισμένες από όλες τις προηγούμενες. Οι έλληνες εβραίοι είχαν αρχίσει να διαφέρουν ως προς τις πολιτικές τους πεποιθήσεις καλύπτοντας όλο το ιδεολογικό φάσμα, αντί να ψηφίζουν ως συλλογικότητα, όπως γινόταν ως τότε. Σχεδόν όλοι μιλούσαν ελληνικά και λαντίνο. Με τη μεγαλύτερη εκκοσμίκευση και ειδικά με τη χαλάρωση των ιουδαϊκών διατροφικών κανόνων και της αργίας του Σαββάτου, οι κοινωνικές σφαίρες εβραίων και χριστιανών είχαν αρχίσει να συνυφαίνονται. Είναι δελεαστικά κάποια, αντιεπιστημονικά βεβαίως, υποθετικά ερωτήματα: Θα μπορούσε η Θεσσαλονίκη να έχει γίνει η μεγαλύτερη σύγχρονη εβραϊκή πόλη στον κόσμο; Θα μπορούσαν οι εβραίοι να εξελιχθούν σε μια ελληνική πολιτική και πολιτισμική ελίτ; Ο ελληνικός εθνικισμός θα αποκτούσε πιο κοσμική ή πολυπολιτισμική χροιά, ή οι έλληνες εβραίοι θα κατέληγαν εντελώς εξελληνισμένοι λόγω αφομοίωσης,

χάνοντας ουσιαστικά την εβραϊκή τους ταυτότητα; Όλες οι πιθανότητες έσβησαν εν τη γενέσει τους από τους Ναζί.

Αν στην Ελλάδα ο όρος έλληνας εβραίος δεν σήμαινε και πολλές δεκαετίες πριν από τον πόλεμο, μετά τον πόλεμο σχεδόν δεν είχε σημείο αναφοράς. Παραδόξως, αλλά όχι συμπτωματικώς, το ελληνικό κράτος υιοθέτησε αυτή την κατηγορία μόνο μετά τη σχεδόν ολοκληρωτική εξόντωση του εβραϊκού πληθυσμού του. Μόνο στη μεταπολεμική περίοδο η ελληνική πολιτεία δημιούργησε για πρώτη φορά ένα εθνικό αντιπροσωπευτικό σώμα των ελλήνων εβραίων. Υπό άλλες συνθήκες, αυτό θα συνιστούσε μια κομβικής σημασίας εξέλιξη για την ιστορία της Ελλάδας και του εβραϊσμού της. Το σώμα όμως αυτό δεν αντιπροσώπευε παρά μόνο τα she'arit, τα λιγοστά απομεινάρια των εβραίων που είχαν επιζήσει: περίπου οκτώ χιλιάδες ανθρώπους, το 10% του προπολεμικού εβραϊκού πληθυσμού και σχεδόν το ένα δέκατο του συνολικού πληθυσμού της χώρας.

Ποτέ από τη λήξη του ελληνικού πολέμου για την ανεξαρτησία οι εβραίοι δεν αποτελούσαν τόσο μικρό ποσοστό του πληθυσμού. Μετά την ανεξαρτησία η ελληνική πολιτεία ένωθε την τριπλή πίεση των παρεμβάσεων του διεθνούς παράγοντα, της εδραίωσης μιας καθαρά χριστιανικής μορφής εθνικής ταυτότητας και μιας κοινωνίας διαιρεμένης ανάμεσα σε αυτούς που είχαν πολεμήσει για την ανεξαρτησία (κυρίως αυτόχθονες) και μιας νέας πολιτικής ελίτ. Οι εβραίοι, αμελητέοι αριθμητικά, θεωρούνταν προδότες λόγω της συνεργασίας τους με τους οθωμανούς. Στα χρόνια που ακολούθησαν τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, και πάλι συνέπεσαν παρόμοιοι παράγοντες. Η Ελλάδα τη δεκαετία του 1940 χαρακτηριζόταν από την αυξανόμενη εμπλοκή της Μεγάλης Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών στα πολιτικά της πράγματα, καθώς τη θεωρούσαν σημαντικό παίκτη στη σκακιέρα του αναδυόμενου ψυχρού πολέμου. Η επαναβεβαίωση της ορθοδοξίας ως στυλοβάτη του έθνους πήγαινε χέρι χέρι με τον αντικομμουνισμό. Και ένα ολόκληρο κομμάτι της ελληνικής αντίστασης, οι κομμουνιστές, εξοβελίστηκαν από τον πολιτικό βίο – εκτελέστηκαν, φυλακίστηκαν, ή (και αυτό συνέβη ιδιαίτερα με τους έλληνες εβραίους κομμουνιστές) εξαναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα ως ανθέλληνες προδότες.

Παρ' όλο που σε θεσμικό επίπεδο οι έλληνες εβραίοι απολάμβαναν τη μεγαλύτερη επίσημη κρατική αναγνώριση που είχαν ποτέ, από την άποψη της ελληνικής εβραϊκής ιστορίας η μεταπολεμική εποχή αποκάλυπτε την αλήθεια: η κατηγορία έλληνες εβραίοι ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη και αποδιδόταν σε ανθρώπους που είχαν σβήσει σχεδόν ολοκληρωτικά από την επικράτεια της ίδιας της Ελλάδας. Ανάμεσα στους λίγους που επέζησαν, υπήρχε πολύ μικρή συνοχή και η κατακερματισμένη κοινότητα που απέμενε ήταν πολλαπλά διαιρεμένη από διαχωριστικές γραμμές. Αμέσως μετά την απελευθέρωση, τα εβραϊκά Συμβούλια της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης επαναβεβαίωσαν την ελληνικότητα των εβραίων της χώρας, δωρίζοντας μια ελληνική σημαία στην κυβέρνηση και ευχαριστώντας τον χριστιανικό πληθυσμό για τη βοήθεια που τους προσέφερε κατά τη διάρκεια της κατοχής.¹ Αλλά η συλλογικότητα που εκπροσωπούσαν οι χειρονομίες αυτές ήταν κενή περιεχομένου. Μετά τον πόλεμο η πιεστική ανάγκη επανασυνεχής προσωπικής ζωής, η εξουθενωτική πείνα και το δέλεαρ της μετανάστευσης κυριαρχούσαν στη ζωή όσων είχαν επιζήσει. Οι μισοί από όσους επιβίωσαν από τα στρατόπεδα και επέστρεψαν στην Ελλάδα έμειναν μόνο για λίγο, καθώς μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη / Ισραήλ, την Αφρική, ή όποτε ήταν δυνατόν, στις Ηνωμένες Πολιτείες. Εκατοντάδες πήγαν από τα στρατόπεδα εκτοπισμένων της Ευρώπης κατευθείαν στην Παλαιστίνη, μετά από σύντομη διαμονή στην Ισπανία και το Μαρόκο.² Η ενιαία εθνική ταυτότητα που είχαν αποκτήσει στα στρατόπεδα ταξίδεψε μαζί τους και ενισχύθηκε, αν και με νέα μορφή, στα νέα πλαίσια της διασποράς.

Διασωθέντες

Αμέσως μετά την απελευθέρωση στην Αθήνα υπήρχαν λίγες χιλιάδες εβραίοι οι οποίοι στη διάρκεια της κατοχής κρύβονταν σε σπίτια χριστιανών. Άλλες τρεις ή τέσσερις χιλιάδες βρίσκονταν στα βόρεια, με τους αντάρτες. Στη Θεσσαλονίκη, ελάχιστοι εβραίοι γλίτωσαν κρυπτόμενοι.³ Εκτός από τα μέλη της αντίστασης, οι εβραίοι που επέστρεψαν στις πόλεις τους μετά τον πόλεμο ήταν ή επιζήσαντες από τα

στρατόπεδα ή ιδιώτες που τους έκρυβαν κατά τη διάρκεια του πολέμου χριστιανικές οικογένειες. Επιστρέφοντας, βρέθηκαν αντιμέτωποι με αμέτρητα προβλήματα. Οι εβραίοι που είχαν επιζήσει κρυπτόμενοι δεν φέρονταν καλά στους εβραίους των στρατοπέδων, καθώς αδυνατούσαν να πιστέψουν ή να αντιληφθούν τι είχε συμβεί εκεί. Τα μέλη της αντίστασης –ή οποιοσδήποτε είχε οτιδήποτε είδους σχέσεις με τη Ρωσία– δέχτηκαν τη ρετσινιά του κομμουνιστή. Πολλοί αντιμετώπιζαν τη δυσφορία και την απάθεια των ελλήνων χριστιανών που νόμιζαν πως είχαν φύγει για πάντα και είχαν πάρει τις περιουσίες τους. Όταν τους ζήτησαν να τις επιστρέψουν, μερικοί χριστιανοί έφτασαν στο σημείο να εκφράσουν τη λύπη τους που δεν είχαν σκοτωθεί όλοι οι εβραίοι. Όλοι οι επιζώντες υπέφεραν από κατάθλιψη και ήταν συγκλονισμένοι από το μέγεθος της καταστροφής.

Το τοπίο αλλά και οι ανθρώπινες σχέσεις είχαν αλλάξει εντελώς, δεν υπήρχαν οικεία σημάδια και οι κάτοικοι ήταν ξένοι κι άγνωστοι. Γειτονιές ολόκληρες είχαν εξαφανιστεί και δεν έβλεπες ούτε ένα γνωστό πρόσωπο. Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης ήταν διάσπαρτο από κουφάρια βυθισμένων πλοίων· πόλεις και χωριά είχαν ερειπωθεί από τους κατακτητές. Πόλεις κάποτε γεμάτες ζωή είχαν μεταμορφωθεί. Στα τέλη Μαΐου 1945, το πλοίο του αμερικανικού ναυτικού *Παρκ Χόλλαντ* έπιασε στο λιμάνι της Πάτρας. Ανάμεσα στους άντρες του ένοπλου σώματος που μετέφερε το πλοίο, βρισκόταν και ο σημαιοφόρος Λούις Λέβι. Οι γονείς του ήταν γιαννιώτες εβραίοι που είχαν μεταναστεύσει στη Νέα Υόρκη από τη δεκαετία του 1920 και ο Λέβι δεν είχε έρθει ποτέ στην Ελλάδα. Λαχταρώντας να δει την πατρογονική του πόλη, το έσκασε χωρίς άδεια και διακινδυνεύοντας να περάσει στρατοδικείο, ταξίδεψε κρυφά στα Γιάννενα. Ο απολογισμός του από το ταξίδι περιγράφει χωριά σωριασμένα σε ερείπια και αδιάβατους δρόμους.⁴

Για όσους είχαν επιβιώσει από τα στρατόπεδα, ένας ακόμα λόγος αποξένωσης ήταν η φρίκη με την οποία τους αντιμετώπισαν όσοι είχαν περάσει τον πόλεμο κρυμμένοι. Τον Μάρτιο του 1945, ο Λεόν Μπατής, ένας αθηναίος, επέστρεψε στην Ελλάδα. Ήταν ο πρώτος από τους έλληνες αιχμαλώτους που επέστρεψε· είχε φύγει από το Άουσβιτς τον Δεκέμβριο του 1944 και ταξίδεψε με τα πόδια και με τρένα. Όταν στις 15 Μαρτίου έφτασε στη Θεσσαλονίκη, γρήγορα κυκλοφό-

Εικ. 13. Εβραίοι που είχαν βρει καταφύγιο σε χριστιανικά σπίτια, συγκεντρώνονται μετά τον πόλεμο από φιλανθρωπικές οργανώσεις, 1945-46, Ελλάδα. Κινηματογραφικό και Φωτογραφικό Αρχείο, Γιαντ Βασέτ, Ιερουσαλήμ.

ρησε η φήμη ανάμεσα στις λίγες εκατοντάδες εβραίους που είχαν επιβιώσει στην πόλη, πως επέστρεψε ένας εβραίος συμπατριώτης. Την εποχή εκείνη, ακόμη και σε κρατικό επίπεδο υπήρχε πολύ λίγη πληροφόρηση ως προς το τι είχαν απογίνει οι εβραίοι της Ελλάδας· τους πρώτους μήνες του 1945 οι κυβερνήσεις της Βρετανίας, της Ελλάδας και της Ισπανίας με πυρετώδεις αναφορές προσπαθούσαν να βγάλουν άκρη.⁵ Τους είχαν στείλει από τα στρατόπεδα στην Αφρική; Βρίσκονταν ακόμα στη βόρεια Ευρώπη; Είχαν πεθάνει από δίψα και υποθερμία καθ' οδόν προς την Πολωνία;⁶ Τον Ιανουάριο του 1945, ένας από τους λιγοστούς θεσσαλονικιούς εβραίους που είχαν επιζήσει έγραφε απελπισμένος προς τη βρετανική πρεσβεία: «Εάν θεωρείτε πως είναι

δυνατόν να κάνετε κάτι για να εντοπιστεί ο εβραϊκός πληθυσμός ο οποίος εκτοπίστηκε από τη Θεσσαλονίκη, θα σας είμαστε ευγνώμονες για την τεράστια χάρη».⁷ Ο Μπατής, ως πρώτος αυτόπτης μάρτυρας που επέστρεψε στην πόλη, περικυκλώθηκε από ανθρώπους που αγωνιούσαν να μάθουν την τύχη φίλων και συγγενών και τον βομβάρδιζαν με ερωτήσεις. Όλοι ήθελαν να μάθουν: Πού τους είχαν πάρει; Τι τους είχε συμβεί; Κάθισε για ώρες πίνοντας ούζο και αφηγούμενος την ιστορία του. «Καθίσαμε σιωπηλοί γύρω από τον Μπατή, οκτώ θεσσαλονικιοί εβραίοι, και ακούγαμε αχόρταγα τη διήγηση του πρώτου ανθρώπου που είχε φύγει και είχε επιστρέψει στην Ελλάδα.» Τους είπε για τα τρένα, για τα στρατόπεδα, τα κρεματόρια και το Ζοντερκομάντο, και γι' αυτούς που αναγκάζονταν να βγάζουν τα χρυσά δόντια από τους νεκρούς. «Ήταν απίστευτα, και ο Μπατής με το δίκιο του θα σκεφτόταν πως τον παίρναμε για κανένα μακάβριο φαντασιόπληκτο.» Αλλά μέσα τους, οι αποσβολωμένοι συνομιλητές του καταλάβαιναν πως ίσως έλεγε την αλήθεια. Τρεις εβδομάδες αργότερα, έφτασαν άλλοι έξι επιζήσαντες.⁸ Σταδιακά, όσοι είχαν αποφύγει την απέλαση, άρχισαν να αντιλαμβάνονται το μέγεθος της φρικωδίας από την οποία γλίτωσαν.⁹

Ο Οβαδίας Μπαρούχ ήταν ανάμεσα στους πρώτους θεσσαλονικείς επιζήσαντες που επέστρεψαν στην πόλη τους, αφού διέσχισε με τα πόδια τη Γιουγκοσλαβία μαζί με μια μικρή ομάδα συμπατριωτών του. Έφτασαν αργά το βράδυ και τους έστειλαν σε ένα χάνι της περιοχής.

Μόνο το πρωί πήγαμε στην εβραϊκή κοινότητα [σε αυτούς που είχαν μείνει στην πόλη και ξεμύτισαν από τις κρυψώνες τους]. Και εκεί, ξεκίνησε μια ολόκληρη νέα ιστορία. Κανένας δεν ήθελε να μας κοιτάξει. Για κάποιο λόγο, νόμιζαν πως εμείς είχαμε σκοτώσει όλους τους εβραίους! Μας έστειλαν να κοιμηθούμε στη συναγωγή... Για τρεις εβδομάδες, κοιμόμουν σε ένα πάγκο χωρίς κουβέρτες. Έτσι μου συμπεριφέρθηκαν στην ίδια μου την πατρίδα τα αδέρφια μου οι εβραίοι. Σιγά σιγά έφταναν και άλλοι επιζήσαντες και η αλήθεια για το Άουσβιτς αποκαλύφθηκε.¹⁰

Πολλοί από όσους επέστρεψαν περνούσαν από ανάκριση στις φυλακές Παύλος Μελάς της πόλης.¹¹ Οι ίδιοι αισθάνονταν πως τους φέ-

ρονταν σαν σε πιθανούς εγκληματίες ενώ θα έπρεπε να τους υποδέχονται ως διασωθέντες από τη γερμανική βαρβαρότητα.

Για όσους είχαν περάσει τον πόλεμο κρυμμένοι, μερικοί στις ίδιες τις πόλεις που είχαν μεγαλώσει, η εμπειρία να βλέπουν τους πρώτους λιγοστούς διασωθέντες να επιστρέφουν το 1945 πρέπει να ήταν αλλόκοτη. Παρ' όλο που είχαν ακούσει διαδόσεις, οι περισσότεροι δεν είχαν ιδέα τι είχαν απογίνει οι εκτοπισμένοι γείτονές τους. Ήταν φιλύποπτοι, κατάπληκτοι και η σύγχυσή τους ήταν μεγάλη βλέποντας κάποιους να επιστρέφουν. Εκπρόσωποι της Αμερικανοεβραϊκής Κοινής Επιτροπής Κατανομής (American Jewish Distribution Committee - ΑΚΕΚ) στη Θεσσαλονίκη σχολίαζαν τις ψυχολογικά φορτισμένες σχέσεις ανάμεσα στους διασωθέντες από τα στρατόπεδα και αυτούς που είχαν βρει κάπου καταφύγιο, και τις προστριβές που προκαλούσε ο βαθμός των βασάνων που είχαν υποστεί οι διάφορες κατηγορίες όσων είχαν επιβιώσει. Στη μεταπολεμική Ελλάδα, η εύθραυστη εθνική σύμπνοια που χαρακτήριζε τους έλληνες εβραίους πριν από τον πόλεμο και η εκπληκτική αλληλεγγύη των ελλήνων εβραίων στο Άουσβιτς ράγισαν μεμιάς από τους διαχωρισμούς που προξένησαν αυτές ακριβώς οι διαφορετικές εμπειρίες που έζησε κάθε εβραίος στη διάρκεια του πολέμου.

Είχαμε δυσκολία να πείσουμε τους έλληνες εβραίους οι οποίοι είχαν παραμείνει κρυμμένοι να δείξουν ενδιαφέρον για τα αδέρφια τους που επέστρεψαν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Είχαν όλοι υποφέρει, αλλά δεν μπορείς να συγκρίνεις τα βάσανα κάποιου που έζησε στο βουνό με κάποιου που γύρισε από το κρεματόριο.

Και μας φαινόταν ψυχρό και άκαρδο να μην ενδιαφέρονται για αυτούς που γύρισαν. Αλλά αρχίσαμε να καταλαβαίνουμε το γιατί. Βλέπετε, είχαν εκτοπιστεί 63.000· δύο χιλιάδες γύρισαν πίσω... και κατά κύριο λόγο δεν ήταν συγγενείς όσων είχαν μείνει κρυμμένοι. Ως επί το πλείστον, οι συγγενείς αυτών που κρύβονταν εξοντώθηκαν. Και μετά ένας έλληνας εβραίος που επέζησε κρυμμένος συνάντησε έναν εβραίο που είχε γυρίσει από το κρεματόριο ή το στρατόπεδο συγκέντρωσης ή και τα δύο. Και του είπε, «Ξέρεις τη μητέρα μου, την αδελφή μου, το παιδί μου;» Και τον πληροφορούσε, ναι, αυτό και αυτό το πρόσωπο πέθανε στο κρεματόριο στο οποίο ίσως δούλευε και το άτομο που είχε επιστρέψει.

Υπήρχε η αίσθηση πως οι άνθρωποι που είχαν επιστρέψει δεν ήταν τόσο καλοί όσο εκείνοι που είχαν εξολοθρευτεί. Μερικοί άνθρωποι έφτα-

σαν μέχρι του σημείου να νομίζουν πως αυτοί [όσοι είχαν επιστρέψει] είχαν δολοφονήσει τους αγαπημένους τους.¹²

Οι εβραίοι που επέστρεφαν σε όλες τις περιοχές της χώρας είχαν παρόμοιες εμπειρίες. Η Φρέιντα Κόμπο, μια θεσσαλονικιά που επέζησε από το Άουσβιτς ήρθε με αεροπλάνο στην Αθήνα. «Κανένας δεν μας φρόντισε. Θυμάμαι τρομερά περιστατικά – δεν μας επέτρεπαν να πάμε ούτε στη συναγωγή, και ήταν και οι μεγάλες γιορτές.» «Οι αθηναίοι εβραίοι που δεν είχαν ζήσει την εμπειρία των στρατοπέδων «μας συμπεριφέρονταν σαν να είμαστε άνθρωποι δεύτερης κατηγορίας, γιατί δεν είχαμε κλείσει θέσεις... και αυτό μας είναι δύσκολο να το καταλάβουμε. Ακόμα και στην Ελλάδα δεν μας καλοδέχτηκαν».¹³ Στα Γιάννενα, οι πρώτοι που επέζησαν από τα στρατόπεδα επέστρεψαν στην πόλη στις αρχές του 1945, αλλά δεν μιλούσαν πολύ για το πού είχαν πάει ή τι είχε συμβεί. «Μια μέρα έφτασε ο πρώτος από τους επιζήσαντες. Σκελετωμένος και σε κακή κατάσταση, με έναν αριθμό γραμμένο ανεξίτηλα στο χέρι του, 77.825. “Μην ανησυχείτε”, μας έλεγε, “όλα είναι μια χαρά και θα γυρίσουν”. Καθώς έρχονταν κι άλλοι, αυτοί που είχαν γλιτώσει τον εκτοπισμό άκουγαν για τη φρίκη των στρατοπέδων, τις διαλογές, και έμαθαν για την εξόντωση πάνω από το 88% των μελών της κοινότητας. «Καταλάβαμε πως δεν επρόκειτο να γυρίσει [ζωντανός] κανένας.»¹⁴

Σε μερικές περιπτώσεις, πίσω από την εχθρότητα που έδειχναν μεταξύ τους οι διάφορες κατηγορίες επιζώντων, καταδοκούσε το φάντασμα της συνεργασίας με τους γερμανούς. Μερικοί διασωθέντες θεωρήθηκαν συνεργάτες, είτε επειδή συγγένευαν με άτομα που είχαν συνεργαστεί, είτε επειδή είχαν συμπεριφερθεί με τρόπο που κρίθηκε αντίθετος με την αλληλεγγύη της κοινότητας. Μερικές φορές, και μόνο το γεγονός πως είχαν διασωθεί θεωρήθηκε απόδειξη συνεργασίας. Όλοι απέφευγαν τους υπόπτους και πολλοί μετανάστευσαν για να ξεφύγουν από τον κοινωνικό εξοστρακισμό.¹⁵ Σε αντίθεση με την ελληνική κυβέρνηση, η εβραϊκή κοινότητα κυνήγησε αγρίως τους συνεργάτες των γερμανών.¹⁶ Γνωστές δίκες το 1946 και 1947 καθήλωσαν την κοινότητα, αλλά και ανέδειξαν την παράνοια που επικρατούσε ανάμεσα στις διάφορες ομάδες των επιζώντων.¹⁷

Από τη μεριά τους, οι εβραίοι που είχαν γλιτώσει κρυπτόμενοι δεν ήξεραν πώς να αντιδράσουν στις πληροφορίες που μάθαιναν για τα στρατόπεδα. Καθώς οι εκτοπισμένοι που επέστρεφαν αφηγούνταν τις ιστορίες τους, η δυσπιστία μετατράπηκε σε τρόμο και κατόπιν σε ενοχή. Η Ρόζα Ασσέρ-Πάρντο, η οποία, νεαρή κοπέλα τότε, επέζησε κρυμμένη σε χριστιανικά σπίτια της Θεσσαλονίκης, αναφέρει: «Για πολλά χρόνια ντρεπόμαστε να συναντηθούμε και να πούμε πως και εμείς που κρυβόμαστε είχαμε υποφέρει, παρ' όλο που δεν φτάσαμε στο θάνατο».¹⁸

Ενώ εβραϊκές οργανώσεις και η ελληνική κυβέρνηση είχαν συγκροτήσει όργανα για τη συλλογική φροντίδα των ελλήνων εβραίων, οι ίδιοι οι έλληνες εβραίοι ήταν βαθιά διαιρεμένοι. Για μια ακόμα φορά, το ρήγμα ανάμεσα σε αυτούς που είχαν διασωθεί από τα στρατόπεδα και σε αυτούς που σώθηκαν κρυμμένοι ήταν εντυπωσιακό. (Το ένα τρίτο έως το ένα τέταρτο των επιζώντων ήταν από τα στρατόπεδα και οι υπόλοιποι σώθηκαν κρυπτόμενοι.) Αυτοί που βαπτίστηκαν χριστιανοί ήταν μια τρίτη ομάδα. Στη διάρκεια της κατοχής, μεγάλος αριθμός εβραίων, ιδιαίτερα στην Αθήνα, είχε εφοδιαστεί με πιστοποιητικά βάπτισης. Άλλοι κρύβονταν σε χριστιανικές οικογένειες· κάποιοι όντως βαπτίστηκαν και προσήλυτίστηκαν. Τα παιδιά που μεγάλωσαν μέσα στον πόλεμο πολύ λίγα θυμούνταν από την προηγούμενη, εβραϊκή ζωή τους· πολλοί ενήλικες προσήλυτοι ένιωθαν πως η επιστροφή στον ιουδαϊσμό δεν προσέφερε καμία ελπίδα. Η εφημερίδα του Τελ Αβίβ *haMashkif* (Παρατηρητής) το καλοκαίρι του 1945 σχολίαζε: «Εβραίοι, παραμείναντες εν Ελλάδι, ησπάσθησαν τον χριστιανισμόν, εισελθόντες εις τους κόλπους της ελληνικής ορθόδοξου Εκκλησίας. Μέγας αριθμός τούτων δηλούσιν απροκαλύπτως ότι ουδέποτε θα επιστρέψωσιν εις τον ιουδαϊσμόν, προσθέτοντες ότι τυγχάνουν πεπεισμένοι ότι η τραγική μοίρα των εβραίων θα παραμείνη πάντοτε η αυτή, δηλαδή θα συνίσταται εις διώξεις, πόνους, λιμόν και θάνατον». Παρ' όλο που γίνονταν τεράστιες προσπάθειες να έρθουν όσο το δυνατόν περισσότεροι έλληνες εβραίοι στην Παλαιστίνη, το άρθρο συμπέρανε πως σε τόσο αποφασισμένους προσήλυτους δεν πρέπει να ασκηθεί καμία πίεση. Όπως συνόψιζε ο έλληνας πρόξενος: «Το άρθρο [της εφημερίδας τονίζει πως]... δεν θα ήταν ηθικόν να πτύ-

σωσι τώρα εις τα φρέατα, τα ύδατα των οποίων έσωσαν αυτούς από του θανάτου κατά την τραγικωτέραν ώραν της ζωής των».¹⁹ Οι προσήλυτοι δεν είχαν ιδιαίτερες σχέσεις με την εναπομείνασα ελληνική εβραϊκή κοινότητα· στην πραγματικότητα, οι περισσότεροι δεν θεωρούσαν τον εαυτό τους ούτε καν μέλος της.²⁰

Διαλυμένες οικογένειες και διασωθείσες γυναίκες

Η συνοχή των ελλήνων εβραίων θρυμματίστηκε επίσης από το γεγονός πως σχεδόν καμία οικογένεια δεν παρέμεινε αλώβητη. Μόνες εβραίες χωρίς οικογένεια και σύζυγο ήταν κάτι ανήκουστο πριν από τον πόλεμο, και όσες γυναίκες διασώθηκαν δεν είχαν τα εφόδια να αντεπεξέλθουν στο μεταπολεμικό περιβάλλον. Η νεαρή ανύπαντρη εβραία ήταν ένα καινούργιο φαινόμενο το οποίο οι εβραίοι ηγέτες θεώρησαν ως ιδιαίτερα απειλητικό για τη συνοχή της κοινότητας. Στα τέλη του 1945, το *Ισραηλιτικόν Βήμα*, μια νέα ελληνοεβραϊκή εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, δημοσίευσε ένα άρθρο με θέμα την «εβραία, για την οποία η μεταπολεμική κατάσταση έχει γίνει τόσο τραγική λόγω της οικονομικής και ιδεολογικής κρίσης που επικρατούν στη χώρα μας». Το άρθρο εξέφραζε τη βαθιά ανησυχία της κοινοτικής ηγεσίας σχετικά με το μέλλον των ελληνίδων εβραίων, δεδομένης της οικονομικής και της ηθικής τους κατάπτωσης. Το τελευταίο ήταν εξαιρετικά ανησυχητικό. «Αν τα πράγματα συνεχίσουν προς την κατεύθυνση που έχουν πάρει, παρ' όλες τις προσπάθειές μας πολλά από τα νεαρά κορίτσια θα πάρουν κακό δρόμο.» Ενώ οι άντρες είχαν χάσει οικονομικούς πόρους, οικογένειες και σπίτια, οι νέες γυναίκες είχαν χάσει «το πιο σημαντικό [πράγμα] απ' όλα»: την αθωότητα και την ηθική τους. Πολλές είχαν βιαστεί, είχαν μείνει χήρες σε νεαρή ηλικία, και είχαν αποκοπεί από τις οικογένειές τους. Σχεδόν καμία δεν είχε κάποιον να τη στηρίζει και για ελάχιστες ανοιγόταν η προοπτική ενός γάμου.²¹ Μερικές είχαν δουλέψει στο Άουσβιτς στο Πουφ Κομάντο, όπως αποκαλούσαν στη διάλεκτο του στρατοπέδου τις γυναίκες που ήταν επιφορτισμένες με τη σεξουαλική διασκέδαση των γερμανών

φρουρών.²² Στη Θεσσαλονίκη μετά τον πόλεμο, υποπτεύονταν πως κάποιες γυναίκες ίσως εγκυμονούσαν παιδιά γερμανών.²³

Ενώ η θρησκευτική ζωή είχε επίκεντρο τους άντρες, ο ηθικός πυρήνας ήταν οι γυναίκες της κοινότητας. Η ανασυγκρότηση της εβραϊκής κοινότητας μετά τον πόλεμο υπονομευόταν από τη δραματική μεταμόρφωση που είχε υποστεί λόγω του πολέμου η ζωή των γυναικών της. Τα εμβλήματα της εβραϊκής ζωής – το κασρούτ (οι κανόνες διατροφής), η αργία του Σαββάτου και η παράδοση (μινάγκ) είχαν περιοριστεί κυρίως μέσα στην οικογένεια. Μέσα σε δύο χρόνια από το τέλος του πολέμου, σχεδόν κανένας έλληνας εβραίος δεν τηρούσε το κασέρ (παραδοσιακή παρασκευή των φαγητών), η αργία του Σαββάτου ήταν ανύπαρκτη, ελάχιστες κοινότητες διέθεταν ραβίνο και σχεδόν καμία δεν είχε μοέλ (τους ειδικούς που τελούσαν την περιτομή) ή σοχέτ [χασάπη κασέρ]. Δεν διέθεταν θρησκευτική εκπαίδευση.²⁴ Οι συναγωγές ήταν εκτός λειτουργίας.²⁵

Διάφορες οργανώσεις προσπάθησαν να απαλύνουν τα προβλήματα εστιάζοντας την προσοχή τους στην τραυματική κατάσταση των γυναικών, «της πολυτιμότερης κληρονομιάς που μας έχει απομείνει».²⁶ Αλλά η αναμόρφωση των γυναικών δεν ήταν όμοια με την αναμόρφωση της κοινότητας. Και όντως, στην πραγματικότητα, αναμόρφωση για τις γυναίκες σήμαινε να τις εφοδιάσεις με τις απαραίτητες δεξιότητες για να ζήσουν ανεξάρτητες και με τα αναγκαία για να φύγουν από τη χώρα. Το Εθνικό Συμβούλιο Εβραίων Γυναικών χρηματοδότησε τον Ιούλιο του 1946 την ίδρυση στην Αθήνα του Οίκου Εβραίων Κορασίδων. Το σπίτι φρόντιζε περίπου εξήντα πέντε νέες γυναίκες πριν παύσει τη λειτουργία του το Δεκέμβριο του 1949. Σχεδόν οι μισές από αυτές μετανάστευσαν στις Ηνωμένες Πολιτείες αρκετές παντρεύτηκαν αμερικανούς στρατιώτες.²⁷

Όπως πολλές γυναίκες είχαν σπύσει αμέσως πριν τις απελάσεις να παντρευτούν ελπίζοντας πως αυτό θα τους προσέφερε κάποια ασφάλεια, όσες είχαν τη δυνατότητα βιάστηκαν να παντρευτούν αμέσως μετά την απελευθέρωση.²⁸ Γάμος σήμαινε ασφάλεια, επιστροφή στην κανονικότητα και έναν τρόπο ενηλικίωσης. Όπως σχολίασε το 2001 μια γυναίκα που πέρασε την κατοχή κρυμμένη. «Δεν είχα παιδική ηλικία. Μεγάλωσα πολύ γρήγορα. Έπρεπε να μεγαλώσουμε. Πα-

Εικ. 14. Δέκα ζευγάρια παντρεύονται σε σιωνιστική Ακσαρά, Αθήνα, 1946. Κινηματογραφικό και Φωτογραφικό Αρχείο Γιαντ Βασέμ, Ιερουσαλήμ.

ντρεύτηκα πολύ νέα.»²⁹ Για πολλές γυναίκες, οι δυσκολίες της μοναχικής ζωής με την ταυτόχρονη προσπάθεια διεκδίκησης της περιουσίας τους, την ανασυγκρότηση της παλιάς ζωής και την αποκατάσταση της κανονικότητας, ήταν δυσβάστακτες για να τις αναλάβουν μόνες τους, ιδιαίτερα για όσες δεν είχαν προηγούμενη εμπειρία σε οικονομικά και γραφειοκρατικά ζητήματα. Ο γάμος ήταν ένα σχυρό. Αλλά ενώ πριν τον πόλεμο ήταν ένας θεσμός που συνένωνε την ελληνική εβραϊκή κοινότητα, τη μεταπολεμική περίοδο συνιστούσε έναν ακόμα παράγοντα διάσπασης, καθώς οι γυναίκες, λόγω των δημογραφικών και οικονομικών πιέσεων, παντρεύονταν άντρες από μακρινές πόλεις ή εκτός του ιουδαϊσμού. Πολλές παντρεύτηκαν στα σιωνιστικά Ακσαρά (Hakhshara: σχολεία ή στρατόπεδα εκπαίδευσης για μετανάστες στην Παλαιστίνη, κάποια από τα οποία λειτούργησαν και στην Ελλάδα) εν αναμονή της οριστικής αναχώρησής τους από τη χώρα. Στα Γιάννενα, η συντριπτική πλειοψηφία όσων διασώθηκαν ήταν γυναίκες. Στην Καβάλα, δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου εβραίες.³⁰ Αλλά ακόμα κι αν οι γυναίκες έβρισκαν σύζυγο, συνήθως δεν είχαν καθόλου χρήματα για προίκα – «και στην Ελλάδα απλά δεν παντρεύεσαι αν δεν έχεις προίκα».³¹

Η αποκατάσταση των περιουσιών

Ένα μεγάλο εμπόδιο για της ανασυγκρότηση της κοινότητας ήταν η ολοκληρωτική καταστροφή της Ελλάδας. Όπως δήλωσε ο Ρούσβελτ, «Καμία χώρα εκτός της Πολωνίας δεν κατέπεσε σε τέτοιο σημείο ένδειας».³² Ήδη από το 1942, εκατοντάδες χωριά είχαν εγκαταλειφθεί ή καταστραφεί, σχεδόν όλα τα αιγοπρόβατα είχαν σφαγιαστεί για τροφή, και η αγροτική παραγωγή είχε εκμηδενιστεί.³³ Μέχρι το τέλος του πολέμου, ο πληθωρισμός είχε φτάσει σε ύψη χωρίς προηγούμενο στη σύγχρονη ιστορία. Από τις οκτώ σιδηροδρομικές γραμμές της Ελλάδας, οι έξι ήταν εντελώς κατεστραμμένες, δύο από τα κύρια λιμάνια, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη χρειάζονταν χρόνια ανακατασκευών, η διώρυγα της Κορίνθου ήταν «εκτός λειτουργίας», και το σύνολο των δεκαέξι χιλιάδων χλμ. αμαξιτών δρόμων χρειαζόταν επισκευή. Το 70% των τηλεφωνικών γραμμών ήταν κατεστραμμένο. Από ένα πληθυσμό 7,2 εκατομμυρίων, οι 1.200.000 άνθρωποι ήταν άστεγοι.³⁴ Οι έλληνες εβραίοι βρέθηκαν να ανταγωνίζονται μαζί με εκατομμύρια άλλους έλληνες που βρίσκονταν σε δεινή θέση· ενώ οργανώσεις όπως η UNRRA (Η οργάνωση του ΟΗΕ για την αρωγή και την αποκατάσταση των προσφύγων, η γνωστή από τότε ΟΥΝΡΑ) είχαν στόχο τη φροντίδα όσων είχαν ανάγκη «χωρίς διακρίσεις», οι έλληνες εβραίοι δεν θα τύχαιναν ειδικής μεταχείρισης καθώς ξεκινούσε η δύσκολη διαδικασία της αποκατάστασης.³⁵ Όπως διευκρίνισε η ΑΚΕΚ, αυτό δεν ήταν απόρροια αντισημιτισμού αλλά του γεγονότος πως ολόκληρη η χώρα ήταν εντελώς κατεστραμμένη. Την ίδια στιγμή, πρόσφυγες από το εξωτερικό –κυρίως ολλανδοί και βέλγοι– περνούσαν στη χώρα από τα βόρεια σύνορά της με ρυθμό εκατό περίπου ατόμων την εβδομάδα.³⁶ Η Ελλάδα ήταν η κύρια χερσαία οδός για τους παράνομους μετανάστες που κατευθύνονταν προς την Παλαιστίνη και οι βρετανοί πίεζαν να κάνει ό,τι μπορεί για να τους σταματήσει. Η Ελλάδα ανησυχούσε επίσης ότι θα αναγκαζόταν να αναλάβει το βάρος της φροντίδας των προσφύγων και προειδοποιούσε για «τον κίνδυνο να καταγραφούν (οι πρόσφυγες) ως μέλη της [ελληνικής]... εβραϊκής κοινότητας» – και έτσι να θεωρηθούν έλληνες πολίτες.³⁷ Η Ελλάδα απα-

γόρευσε επισήμως «την είσοδο στην Ελλάδα... εβραίων μη ελληνικής καταγωγής», αν και έγιναν κάποιες εξαιρέσεις.³⁸

Αλλά σε κάποιον τομέα οι εβραίοι βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση σε σχέση με άλλους Έλληνες. Οι περισσότεροι, πριν από τον πόλεμο κατείχαν περιουσίες· μετά τον πόλεμο, δεν κατείχαν νόμιμα τίποτα. Οι διασωθέντες επέστρεψαν από τα στρατόπεδα ή βγήκαν από τα καταφύγια τους βρίσκοντας τα σπίτια τους κατειλημμένα από Έλληνες χριστιανούς και τα έπιπλα και τις περιουσίες τους κλεμμένα ή πουλημένα. Η διεκδίκηση των περιουσιών αναδείχτηκε σε βασικό συστατικό των περίπλοκων σχέσεων Ελλήνων εβραίων και χριστιανών. Η ΑΚΕΚ ανέφερε πως τα αντισημιτικά συμβάντα έκρυβαν πάντα «οικονομικά κίνητρα», σχετιζόμενα συνήθως με διεκδικούμενες περιουσίες.³⁹ Αντισημιτικά επεισόδια αναφέρονταν με μεγαλύτερη συχνότητα σε μέρη όπου βρίσκονταν υπό αμφισβήτηση μεγάλες εβραϊκές περιουσίες, όπως στην Κέρκυρα και τη Θεσσαλονίκη, και όχι σε πόλεις όπου οι εβραϊκές κοινότητες ήταν πιο φτωχές, όπως στην Καστοριά και τη Φλώρινα.⁴⁰

Οι διεκδικήσεις περιουσιών ήταν τόσο σημαντικό ζήτημα για τη ζωή των Ελλήνων εβραίων στη μεταπολεμική περίοδο ώστε έδωσε το έναυσμα για τη συγκρότηση του πρώτου νομικού οργάνου συλλογικής εκπροσώπησης της κοινότητας. Το 1945, ιδρύεται το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (ΚΙΣ), νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου του Βασιλείου της Ελλάδας. Αρχικός σκοπός του ήταν να συνδράμει στην επανενσωμάτωση των διασωθέντων στην ελληνική κοινωνία και στη διεκδίκηση των περιουσιών τους. Σήμερα υπάγεται στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, συντονίζει τις δραστηριότητες των εβραϊκών οργανισμών και εκπροσωπεί την κοινότητα στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Η Ελλάδα ήταν η πρώτη χώρα της Ευρώπης η οποία νομοθέτησε ειδικά για να συνδράμει τους εβραίους που διεκδικούσαν τις περιουσίες τους.⁴¹ Όμως η εφαρμογή του νόμου ήταν περιορισμένη. Λίγο πριν την απελευθέρωση της χώρας, ο Αλέξανδρος Ι. Σβώλος, πρόεδρος της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης και πρόσφατα διορισμένος υπουργός Οικονομικών της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, είχε μεταβεί στο Κάιρο όπου και έκανε αναφορά για την

κατάσταση στην Ελλάδα. Δίνοντας έμφαση στα δεινά των εβραίων της χώρας, δήλωσε πως μία από τις πρώτες του ενέργειες θα ήταν να διευκολύνει την επιστροφή των σπιτιών και των περιουσιών τους.⁴² Αμέσως μετά την κατοχή, η κυβέρνηση σύστησε την Ειδική Διεύθυνση Εβραϊκών Υποθέσεων του Υπουργείου Εσωτερικών, με στόχο τον προσδιορισμό του αριθμού των εβραίων που είχαν απελαθεί, την παροχή φροντίδας στις χήρες και τα ορφανά, την ανεύρεση και δικαστική δίωξη των δωσιλόγων, και τη συνδρομή για την επιστροφή των περιουσιών. Το μέτρο έγινε δεκτό με ενθουσιασμό από τους διεθνείς εβραϊκούς οργανισμούς.⁴³ Αλλά η επιστροφή των περιουσιών αποδείχτηκε πιο εύκολη στα λόγια παρά στην πράξη.

Μετά τις εκτοπίσεις, σχεδόν όλα τα εβραϊκά περιουσιακά στοιχεία πουλήθηκαν με παράνομες διαδικασίες, εκλάπησαν ή βρίσκονταν στην κατοχή της ελληνικής κυβέρνησης με τους νόμους 1977/44 και 1180/44. Σύμφωνα με αυτούς, η Διεύθυνση Διαχείρισης Εβραϊκών Περιουσιών θα αποθήκευε όλα τα υπάρχοντα των απελαθέντων· θα φορολογούσε τα κατασχεθέντα για να χρηματοδοτήσει τα έξοδα της διεύθυνσης. Στα χαρτιά, το σύστημα φαινόταν λειτουργικό.⁴⁴ Στην πράξη, όμως, ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις χωρίς νόημα. Στη Θεσσαλονίκη, η ελληνική επιτροπή που συγκροτήθηκε στη διάρκεια των απελάσεων για να επιβλέπει τη διαδικασία, ήταν έρμαιο των γερμανών, οι οποίοι προσέφεραν στους δωσίλογους τα φιλέτα της κινητής και ακίνητης περιουσίας των εβραίων. Κυρίως στα Γιάννενα, αλλά και σε όλες σχεδόν τις άλλες πόλεις, πολλοί χριστιανοί εισέβαλαν στις περιοχές των εβραίων αμέσως μετά την αναχώρησή τους και πήραν ό,τι ήθελαν. Στην Κέρκυρα, οι γερμανοί παρέδωσαν σχεδόν αμέσως τις περιουσίες στην ελληνική κυβέρνηση, η οποία με τη σειρά της τις πούλησε σε χριστιανούς.

Αμέσως μετά την απελευθέρωση, τον Νοέμβριο του 1944, ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ ακύρωσε τους νόμους 1977/44 και 1180/44, αντικαθιστώντας τους με διάφορα μέτρα για την επιστροφή των περιουσιών.⁴⁵ Το επόμενο καλοκαίρι, το Παγκόσμιο Εβραϊκό Συνέδριο πληροφορήθηκε πως η ελληνική κυβέρνηση είχε αποσύρει κάθε διεκδίκηση για τις εβραϊκές περιουσίες και θα τις απέδιδε αμέσως στους προηγούμενους ιδιοκτήτες.⁴⁶ Οι ιδιοκτησίες που έμεναν χωρίς διεκδικητή –όπως

συνέβαινε συχνά καθώς είχαν εξοντωθεί ολόκληρες οικογένειες— δεν θα περιέρχονταν στην ιδιοκτησία του κράτους (όπως γίνεται κανονικά με ιδιοκτήτες που δεν αφήνουν κληρονόμους) αλλά θα αποδίδονταν στην εβραϊκή κοινότητα για φιλανθρωπικούς σκοπούς σύμφωνα με τον νόμο 846/1946.⁴⁷ Ο Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ισραηλιτών Ελλάδος (ΟΠΑΙΕ) ιδρύθηκε για να επιβλέπει την εφαρμογή του νόμου και να συντονίζει την εβραϊκή βοήθεια μέσα στη χώρα.⁴⁸

Η στάση της πολιτείας στο ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών ήταν διορατική και το κράτος επενέβη σε πολλά επίπεδα στην προσπάθειά του να βοηθήσει τους διασωθέντες στη διεκδίκηση των περιουσιών τους. Η πραγματικότητα, όμως, έλεγε πως οι περισσότεροι εβραίοι αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που παρουσίαζε η διεκδίκηση. Σε μερικές περιπτώσεις, οι εβραίοι διεκδικητές αντιμετωπίζονταν με απάνθρωπη σκληρότητα. Η εμπειρία ενός θεσσαλονικιού εβραίου που επέστρεψε μετά την απελευθέρωση από το Άουσβιτς ήταν ακραία, αλλά όχι μοναδική. Είπε στην οικογένεια των χριστιανών που είχε καταλάβει το σπίτι του: «Γύρισα. Η γυναίκα και τα παιδιά μου σκοτώθηκαν στα κρεματόρια. Θέλω ένα δωμάτιο στο σπίτι μου». Τον έδιωξαν λέγοντας: «Έξω από δω. Κρίμα που δεν σε έκαψαν κι εσένα».⁴⁹ Δεν επεδείχθη τέτοια σκληρότητα σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά η ατελείωτη γραφειοκρατία και οι διαμάχες βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή. Η εμπειρία του Δαβίδ Μορδώχ, ενός διασωθέντα του Άουσβιτς από τη Θεσσαλονίκη είναι χαρακτηριστική:

Το 1946 επιστρέψαμε στην Ελλάδα... δεν βρήκα κανέναν. Πήγα να μείνω σε ένα σπίτι που ανήκε στον πατέρα μου αλλά με πέταξαν έξω... Μέχρι το 1949 ζούσα στο σπίτι των γονιών μου, μετά από μια διαμάχη που είχα με έναν έλληνα που έμενε στο σπίτι και δεν ήθελε να μου το δώσει επειδή, καθώς έλεγε, ανήκε στους γονείς μου [και όχι σε μένα]. Και επειδή αυτοί δεν επέστρεψαν από τα στρατόπεδα, εγώ δεν είχα το δικαίωμα να ζήσω εκεί. Θυμάμαι πως αυτό με πόνεσε τρομερά. Αυτό ήταν το σπίτι που μεγάλωσα, από το σπίτι αυτό με πήραν και με έστειλαν στα στρατόπεδα. Και να που κάποιος με εμποδίζει να γυρίσω σ' αυτό. Τελικά κατάφερα να μπω μέσα με το ζόρι και στο τέλος να τον διώξω.⁵⁰

Αλλά όταν το 1949 κάλεσαν τον Μορδώχ στον ελληνικό στρατό

να πολεμήσει στον εμφύλιο πόλεμο, άφησε την Ελλάδα και έφυγε για πάντα.

Στη Θεσσαλονίκη οι εκτοπισμένοι είχαν αφήσει πίσω τους αμέτρητες περιουσίες και πολύτιμα αγαθά, και η κοινότητα της πόλης αναλώθηκε στη διαδικασία επιστροφής. Πάνω από δύο χιλιάδες εβραϊκές επιχειρήσεις είχαν εγκαταλειφθεί το 1943· μέχρι τα τέλη του 1945 είχε επιστραφεί μόνο το 8 με 9 τοις εκατό. Πάνω από δέκα χιλιάδες σπίτια είχαν εκκενωθεί, αλλά οι εβραίοι που επέστρεφαν στη Θεσσαλονίκη «αφού επέζησαν από τα κρεματόρια του Χίτλερ... συνέχιζαν να ζουν στις ίδιες σχεδόν συνθήκες με τα στρατόπεδα», καθώς κοιμούνταν σε τσιμεντένια πατώματα, χωρίς κουβέρτες, σε αυτοσχέδια καταφύγια.⁵¹ Ένιωθαν «πρόσφυγες στην ίδια τους την πόλη».⁵² Στα Γιάννενα επέστρεψαν το 1945 170 διασωθέντες – 110 από τα στρατόπεδα, και οι υπόλοιποι από την Αθήνα και τα βουνά όπου είχαν βρει καταφύγιο. Είχαν εγκαταλειφθεί εξακόσια εβραϊκά σπίτια στην πόλη, αλλά αυτοί που επέζησαν ζούσαν στρυμωγμένοι σε δέκα σπίτια, σε άθλιες συνθήκες. «Οι ιδιοκτήτες που επέστρεφαν γυμνοί, εξαθλιωμένοι και απελπισμένοι... κατάφερναν με δυσκολία να διεκδικήσουν τα οικογενειακά τους σπίτια [και] θεωρούνταν τυχεροί αν κατάφερναν να βρουν μια γωνιά να ξεκουράσουν τα ταλαιπωρημένα τους κορμιά.» Οι τοπικές αρχές παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό αδιάφορες για τα βάσανα αυτών που επέστρεψαν.⁵³ Μέχρι τις αρχές του 1946, μόνο δέκα καταστήματα στα Ιωάννινα ήταν εβραϊκής ιδιοκτησίας· όλα είχαν αδειάσει από εμπορεύματα αμέσως μετά τις εκτοπίσεις. Διακόσιες είκοσι ραπτομηχανές εβραίων είχαν δοθεί σε χριστιανούς. Η εβραϊκή κοινότητα της πόλης θέλησε να της επιστραφούν ώστε οι εβραίες να μπορούν να κερδίσουν τα προς το ζην. Οι αντιδικίες μόνο για τις ραπτομηχανές τράβηξαν μήνες και δεν είχαν αποτέλεσμα.⁵⁴

Παρ' όλο που στόχος του νόμου ήταν η ταχεία αποκατάσταση, υπήρχε ένα χάσμα ανάμεσα στην πρόθεση και την πραγματικότητα.⁵⁵ Τα παιδιά οι γονείς των οποίων είχαν πεθάνει στα στρατόπεδα ήταν αναγκασμένα να σπαταλούν μήνες για να αποδείξουν τη βασιμότητα των διεκδικήσεών τους, ενώ οι χριστιανοί που είχαν επωφεληθεί από τις απελάσεις προσπαθούσαν να επιβραδύνουν τη διαδικασία και να κρατήσουν εκείνοι τις περιουσίες. Λίγα χρόνια μετά τον πόλεμο μερι-

κοί είχαν καταφέρει να τους επιστραφεί η περιουσία, αλλά πολύ αργά και τμηματικά. «Συνήθως αρχικά παίρνουν τους τίτλους και μετά παίρνουν ένα δωμάτιο, ένα γυμνό δωμάτιο.»⁵⁶ Η ΑΚΕΚ διαμαρτυρόταν πως «το συνηθισμένο *andante tempo* των ελληνικών κυβερνητικών υποθέσεων επιβραδύνεται σε *adagio* όταν εμπλέκονται χρήματα».⁵⁷ Στα δικαστήρια, οι εβραίοι συνήθως έχαναν τις υποθέσεις. Όταν κέρδιζαν, οι δικαστές έκαναν σαν να είχαν συμπεριφερθεί στους ενάγοντες με γενναιοδωρία και φιλανθρωπία και όχι με δικαιοσύνη.⁵⁸

Η ψυχοφθόρα διαδικασία της διεκδίκησης των περιουσιών έκανε πολλούς εβραίους να αισθάνονται ανεπιθύμητοι και ξένοι στην ίδια τους την πατρίδα. Πολεμιστές του αλβανικού μετώπου διαμαρτύρονταν με πικρία πως μετά από τόσες θυσίες για την Ελλάδα, είχαν γυρίσει στα σπίτια τους αλλά τα βάσανα που είχαν υποφέρει από τον ναζισμό συνεχίζονταν και στην ίδια τους τη χώρα. Συγχρόνως, ήταν ένας ακόμη διαιρετικός παράγων για την ελληνική εβραϊκή κοινότητα, υπογραμμίζοντας τη διαφορά ανάμεσα στους θεσσαλονικείς, οι οποίοι ήταν σχετικά πιο εύποροι πριν από τον πόλεμο, και τους εβραίους άλλων περιοχών. Εξωτερικοί παρατηρητές σχολίαζαν ευμενώς την ανώτερη συμπεριφορά των κάποτε εύπορων εβραίων της Θεσσαλονίκης προς τους φτωχότερους ομοθρήσκους τους, οι οποίοι ήταν κατά κύριο λόγο συγκεντρωμένοι στην Αθήνα.⁵⁹ Τελικά, το χρονίζον πρόβλημα των διεκδικούμενων περιουσιών εξελίχθηκε σε παράγοντα μετανάστευσης: οι εβραίοι που είχαν περιουσία στην Ελλάδα διατήρησαν ως επί το πλείστον πιο μακροχρόνιους δεσμούς με τη χώρα σε σχέση με αυτούς που δεν είχαν. Η απώλεια της περιουσίας συνιστούσε σε πολλές περιπτώσεις τον κύριο παράγοντα στην απόφαση να φύγουν από την Ελλάδα.

Διεθνής και εσωτερική βοήθεια

Όπως απέδειξε πρόσφατα η Βιολέττα Χιονίδου, η προπαγάνδα και η πολιτική αρωγής –όπου συμμετείχαν η ελληνική και η βρετανική κυβέρνηση, διεθνείς οργανισμοί και οι κατοχικές αρχές– έπαιξαν την περίοδο της κατοχής ιδιαίτερο ρόλο στα εσωτερικά πράγματα της χώ-

ρας. Ανάμεσα στα άλλα, υπήρξε μια κατακόρυφη αύξηση στην παροχή βοήθειας από τους προϋπάρχοντες ελληνικούς οργανισμούς και οι διεθνείς και εγχώριες οργανώσεις διαγκωνίζονταν για την πρωτοκαθεδρία.⁶⁰ Μετά την απελευθέρωση, η πολιτική αρωγής και αποκατάστασης είχε ιδιαίτερες συνέπειες για τους έλληνες εβραίους. Το ΚΙΣ έγινε ο μόνιμος θεσμός που εκπροσωπούσε τα συμφέροντα των ελλήνων εβραίων. Τη δεκαετία του 1940, αφιέρωσε τον χρόνο του στη διεκδίκηση των περιουσιών και στην αποκατάσταση της ζωής των εβραίων, στέλνοντας νεαρούς έλληνες εβραίους στο εξωτερικό για ραβινικές σπουδές, διανέμοντας θρησκευτικά βιβλία στις εβραϊκές κοινότητες ανά τη χώρα και παρέχοντας κάποια εβραϊκή εκπαίδευση εδώ. Επιπλέον, αναζητούσε γνωστούς εγκληματίες πολέμου και πίεζε για την ποινική τους δίωξη.⁶¹ (Μέχρι το 1950, είχε επίσης εξελιχθεί σε άτυπο μεσάζοντα, λειτουργώντας ως σύνδεσμος ανάμεσα στους έλληνες εβραίους της Ελλάδας και σε αυτούς που είχαν μεταναστεύσει στο Ισραήλ.)

Πολλοί διεθνείς εβραϊκοί οργανισμοί συμμετείχαν στις μεταπολεμικές προσπάθειες ανασυγκρότησης. Υπήρξαν συγκρούσεις ανάμεσα στις διάφορες οργανώσεις και σύγχυση ως προς τη νομιμότητα και την επάρκειά τους λόγω της χαοτικής πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στην Ελλάδα, με διαρκείς κυβερνητικές εναλλαγές, χωρίς να είναι σαφές ποιος εξουσιάζει. «Μπορεί να δοθεί μια υπόσχεση από έναν υπουργό ο οποίος δε μένει στη θέση του αρκετά για να την τηρήσει, και το ζήτημα πρέπει να ξεκινήσει από την αρχή με τον διάδοχό του που και αυτός μπορεί να χάσει τη θέση του πριν προλάβει να κάνει κάτι.»⁶² Ακόμα και οι ίδιοι οι έλληνες εβραίοι δεν ήταν σίγουροι για το πού έπρεπε να απευθυνθούν και προσπαθώντας να αποφύγουν τη δαιδαλώδη γραφειοκρατία, κατέφευγαν για βοήθεια στην Ανώτατη Διοίκηση των Συμμαχικών Δυνάμεων και σε άλλους θεσμούς που δεν είχαν καμία απολύτως δικαιοδοσία για τα ελληνοεβραϊκά ζητήματα.⁶³ Εκπρόσωποι διεθνών οργανισμών δεν ήξεραν με ποιον έπρεπε να διαπραγματευτούν. Όπως σχολίαζε σκωπτικά κάποιος, «Υπάρχουν πολλές ελληνικές κυβερνήσεις. Υπήρξε μια μικρή χρονική περίοδος που δεν υπήρχε καμία κυβέρνηση».⁶⁴

Οι προθέσεις των διαφόρων οργανώσεων ήταν ασαφείς, με δρα-

στηριότητες που αφορούσαν τους αντικρουόμενους στόχους της ανασυγκρότησης της ελληνικής εβραϊκής κοινότητας και την υποδαύλιση της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη, και συγχρόνως έβαλαν τους έλληνες εβραίους στον διεθνή εβραϊκό κύκλο αλλά και δημιούργησαν μια καθαρά ελληνική εβραϊκή οντότητα. Κυρίαρχη στο πεδίο αυτό ήταν η ΑΚΕΚ, η οποία λειτουργούσε στην Ελλάδα από το τέλος του πολέμου (παρ' όλο που αρχικά αμφισβητήθηκε η νομιμότητά της όπως και άλλων εβραϊκών οργανώσεων, καθώς η βοήθεια έπρεπε να προσφέρεται «χωρίς διακρίσεις», με την έννοια ότι οι ανάγκες ήταν υπεράνω εθνικών και θρησκευτικών προτιμήσεων). Η ΑΚΕΚ παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι το 1950, συνδράμοντας τους έλληνες εβραίους σε πολλούς τομείς, συντονίζοντας την ιατρική βοήθεια για τους φυματικούς, ενισχύοντας άνεργους εβραίους και βοηθώντας τις διάφορες κοινότητες να έρθουν σε επαφή με την κυβέρνηση.⁶⁵ Οργάνωσε επίσης και μια συνεταιριστική δανειοδοτική τράπεζα για να συνδράμει εβραίους επιζώντες που ήθελαν να κάνουν τη δική τους επιχείρηση.⁶⁶

Από την αρχή σχεδόν, υπήρχαν τριβές μα και ανοιχτή εχθρότητα ανάμεσα στην ΑΚΕΚ, το ΚΙΣ, την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και άλλους διεθνείς οργανισμούς, ειδικά με την ΟΥΝΡΑ. Διαφιλονικούμενο ζήτημα ήταν η επιλεκτική μεταχείριση των ελλήνων εβραίων που ελεδείκνυε η ΑΚΕΚ. Καθώς η Ελλάδα ήταν από τις προσφιλείς διαδρομές προς την Παλαιστίνη, εκατοντάδες εβραίοι από όλο τον κόσμο έφταναν κάθε μήνα στη χώρα. Απευθύνονταν για βοήθεια στην ΑΚΕΚ. Η οργάνωση «φρόντιζε τους εβραίους στην Ελλάδα ασχέτως αν αυτοί ήταν κάτοικοι της χώρας ή πρόσφυγες που εισέρχονταν από τα βόρεια σύνορα».⁶⁷ Με αυτό τον τρόπο, η δραστηριότητά της ήταν διττή: από τη μια βοηθούσε εβραίους πρόσφυγες να πάνε στην Παλαιστίνη και από την άλλη βοηθούσε τους έλληνες εβραίους να ανασυγκροτήσουν την κοινότητά τους στη χώρα. Με τον καιρό, οι δύο στόχοι έγιναν ένας και τελικά η ΑΚΕΚ κατέληξε να θεωρείται διαμετακομιστικό κέντρο για τους έλληνες εβραίους που ήθελαν να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη σε σημείο που τον Νοέμβριο του 1945, το ΚΙΣ τηλεγράφησε στο υπουργείο Εξωτερικών της Βρετανίας λέγοντας πως αναγνώριζε «την εβραϊκή Επιτροπή [για την Παλαι-

στίνη] ως τον μοναδικό εκπρόσωπο με το δικαίωμα να ομιλεί εκ μέρους των εβραίων ως συνόλου για όλα τα ζητήματα που αφορούν την Παλαιστίνη».⁶⁸ Αλλά και η ελληνική κυβέρνηση κρατούσε εχθρική στάση απέναντι στην ΑΚΕΚ, όπως και απέναντι σε πολλούς διεθνείς οργανισμούς, ιδιαίτερα μετά το ξέσπασμα του εμφυλίου, όταν η βοήθεια από το εξωτερικό εκλαμβάνονταν ως συγκαλυμμένη αριστερή παρέμβαση.⁶⁹

Όταν ετίθετο θέμα επιλογής ανάμεσα στους πρόσφυγες από το εξωτερικό και τους έλληνες εβραίους, οι τελευταίοι θεωρούσαν πως η ΑΚΕΚ έδειχνε επιλεκτική προτίμηση στους πρώτους. Όταν απέσυρε τον εκπρόσωπό της από τη Θεσσαλονίκη το 1947, η εβραϊκή κοινότητα υποστήριξε πως η οργάνωση δεν αντιλαμβάνονταν τις ανάγκες τους και πως ήταν φειδωλή στην αρωγή της.⁷⁰ Οι εκπρόσωποί της «έδειχναν υπεροψία και αλαζονεία» και «αδιαφορούσαν εντελώς για τις ανάγκες των ανθρώπων που προσέτρεχαν σε αυτούς για βοήθεια».⁷¹ Όταν η ΑΚΕΚ υποστήριζε πως οι αλλαγές στην ελληνική νομοθεσία θα απέφεραν σύντομα στην κοινότητα μεγάλα έσοδα από την αύξηση των ενοικίων και έτσι δεν θα είχαν ανάγκη από εξωτερική βοήθεια, η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης απάντησε οργισμένα, «Όσο για... τον υποτιθέμενο "εβραϊκό πλούτο", η κυβέρνηση δεν πρόκειται ποτέ να επιστρέψει καμία εβραϊκή περιουσία στην κοινότητα.»⁷² Τα μέλη της κοινότητας ήταν επίσης εξοργισμένα επειδή θεωρούσαν πως η ΑΚΕΚ συνεργούσε στην παράδοση εβραϊκών περιουσιών στο κράτος. Πριν την αποχώρησή της, η ΑΚΕΚ πήρε μέρος στις διαπραγματεύσεις για την πώληση του νοσοκομείου Χιρς της πόλης στην ελληνική κυβέρνηση, η οποία το είχε επιτάξει καθώς τα δημογραφικά δεδομένα «δεν δικαιολογούσαν πλέον τη χρήση του νοσοκομείου αποκλειστικά για την εβραϊκή κοινότητα».⁷³

Από την πλευρά της, η ΑΚΕΚ διαμαρτυρόταν πως οι έλληνες επιζώντες δεν αντιλαμβάνονταν πως ο απώτερος στόχος της βοήθειας ήταν η αυτάρκεια και εξαπέλυσε την κατηγορία πως η διεθνής βοήθεια είχε κάνει τους έλληνες εβραίους απαθείς και εξαρτημένους από ελεημοσύνες. «Για πολλούς ανθρώπους η περίοδος ανάγκης είχε λήξει, αλλά δεν είχαν αντίρρηση η Επιτροπή να συνεχίσει την προσφορά αγαθών. Άγριες διαφωνίες ξεσπούσαν όταν πληροφορούνταν...

πως δεν δικαιούνται πλέον αρωγή.»⁷⁴ Οι διασωθέντες είχαν μεγάλες ανάγκες, ήταν απαιτητικοί και απρόθυμοι να πάρουν τη ζωή τους στα χέρια τους. «Οι διώξεις δεν κάνουν τους ανθρώπους καλύτερους, δυστυχώς», σχολίαζε ένας αξιωματούχος της ΑΚΕΚ μετά από παραμονή δεκατεσσάρων μηνών στην Ελλάδα.⁷⁵ Οι αξιωματούχοι της διαμαρτύρονταν επίσης για «τη γενική καχυποψία που επιδεικνύει η [ελληνική] κυβέρνηση προς όλες τις οργανώσεις του εξωτερικού οι οποίες δεν βρίσκονται υπό τον έλεγχο και την εποπτεία της».⁷⁶

Άλλες διεθνείς οργανώσεις, κυρίως η Σεφαραδική Αδελφότητα Αμερικής, απέστειλαν επίσης εκπροσώπους στην Ελλάδα για να συνδράμουν τους επιζήσαντες.⁷⁷ Χρηματική βοήθεια έστειλαν επίσης η Αργεντινική Επιτροπή υπέρ των Εβραίων Θυμάτων, όπως και οι εβραϊκές κοινότητες της Αιγύπτου και της Ν. Αφρικής.⁷⁸ Το Ταμείο Αρωγής Ιωαννίνων συνέλεξε 50.000 δολάρια για τους εβραίους της Ηπείρου, προικοδότησε γυναίκες που ήθελαν να παντρευτούν και προσέφερε επαγγελματική εκπαίδευση στις ανύπαντρες εβραίες της περιοχής.⁷⁹ Μέχρις ενός σημείου και η ΟΥΝΡΑ εργάστηκε υπέρ των εβραίων, ιδιαίτερα μέσω του Τομέα Εβραϊκής Αρωγής. Τα περισσότερα προγράμματα της ΟΥΝΡΑ αφορούσαν γενικότερα σχέδια αποκατάστασης και δεν ήταν επικεντρωμένα στα θύματα του Ολοκαυτώματος. Όπως το ΚΙΣ και η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, έτσι και η ΟΥΝΡΑ ενεπλάκη σε διαμάχες με την ΑΚΕΚ, κυρίως για την εκ μέρους της τελευταίας ενθάρρυνση της παράνομης μετανάστευσης εβραίων από την Ελλάδα στην Παλαιστίνη.⁸⁰ Την ίδια στιγμή, και η ΟΥΝΡΑ δεχόταν κατηγορίες από τις κυβερνήσεις Ελλάδας και Βρετανίας πως συνεργούσε με το Εβραϊκό Εθνικό Συμβούλιο για την Παλαιστίνη στην προσπάθειά του να ενθαρρύνει τη μετανάστευση στην Παλαιστίνη – κατηγορίες που η ΟΥΝΡΑ αρνήθηκε κατηγορηματικά.⁸¹

Το Εβραϊκό Εθνικό Συμβούλιο για την Παλαιστίνη άνοιξε γραφεία στην Αθήνα το 1945, και είχε παραρτήματα σε όλη τη χώρα. Ο κύριος στόχος του να βοηθήσει εβραίους πρόσφυγες να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη, ήταν διπλά προβληματικός, καθώς έφερνε ανεπιθύμητους εβραίους πρόσφυγες στην Ελλάδα και υπέθαλπε την παράνομη μετανάστευση εκτός της χώρας. Ήρθε συχνά σε διαμάχη με το ΚΙΣ, την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης και την ελληνική κυ-

βέρνηση, αν και το ΚΙΣ το προτιμούσε από την ΑΚΕΚ. Το συμβούλιο έκανε πολλές εκκλήσεις στο υπουργείο Δημοσίας Τάξεως ζητώντας την άδεια να φέρει στη χώρα εβραίους από το εξωτερικό.⁸² Η ελληνική κυβέρνηση επέτρεψε σε ένα αριθμό προσφύγων να μπουν στη χώρα, κυρίως μετά από παρότρυνση των βρετανών, αλλά κατόπιν απέρριπτε τέτοια αιτήματα.⁸³ Τα χρήματα δεν επαρκούσαν για τη διατροφή και τη φροντίδα των προσφύγων. Η ελληνική κυβέρνηση ανησυχούσε ιδιαίτερος μήπως «φουσκώσει» ο εβραϊκός πληθυσμός της χώρας. Οι εβραίοι πρόσφυγες θα μπορούσαν να αναμιχθούν πολύ εύκολα με τον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης και να εγκατασταθούν στην Ελλάδα.⁸⁴ Συγχρόνως, όμως, η κυβέρνηση διαμαρτυρόταν για την εμπλοκή του Εβραϊκού Εθνικού Συμβουλίου για την Παλαιστίνη στα ζητήματα των ελλήνων εβραίων πολιτών και αποδοκίμαζε τις προσπάθειες που έκανε για να τους ενθαρρύνει να μετοικήσουν στην Παλαιστίνη.⁸⁵ Στο επίπεδο, όμως, της τοπικής αυτοδιοίκησης, δεν υπήρχε ευρεία συμφωνία με την επίσημη κρατική στάση και σε μερικές περιπτώσεις οι ελληνικές αρχές έκαναν τα στραβά μάτια στις δραστηριότητες του συμβουλίου. Έγραφε, για παράδειγμα, ο βρετανός πρόξενος από την Κέρκυρα: «Έχω την εντύπωση ότι οι ελληνικές αρχές δεν θα δραστηριοποιηθούν ιδιαίτερα για να εμποδίσουν τους εβραίους να φύγουν... καθώς εκτός από την επιθυμία να τους ξεφορτωθούν υπάρχει και μεγάλη διαφωνία για την κατανομή των περιουσιών που ανήκαν σε εβραίους που δεν επέστρεψαν».⁸⁶ Οι κυβερνήσεις Βρετανίας και Ελλάδας προσπάθησαν να ελέγξουν τις δραστηριότητες του συμβουλίου παρακολουθώντας τους εκπροσώπους του στην Πάτρα και άλλες παράκτιες πόλεις.⁸⁷ Μέχρι το καλοκαίρι του 1946, οι μισές σχεδόν από τις εβραϊκές οργανώσεις αρωγής που λειτουργούσαν στην Ελλάδα, «δρούσαν», όπως το έθεσε ο βρετανός γενικός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, «ως κάλυψη για σιωνιστικά σχέδια».⁸⁸

Και μέσα σε όλο αυτό το χάος, πού βρίσκονταν οι ίδιοι οι έλληνες εβραίοι; Οι διαμάχες ανάμεσα στην ΑΚΕΚ, την ελληνική κυβέρνηση και το ΚΙΣ αντανακλούν, σε μεγάλο βαθμό, τη φευγαλέα έννοια του έλληνα εβραίου. Ήταν οι ελληνικές εβραϊκές περιουσίες ελληνικές ή μήπως εβραϊκές; Να ανασυγκροτούνταν ως κοινότητα στην Ελλάδα ή μήπως η αρωγή θα έπρεπε να έχει στόχο τη μετοίκηση στην Παλαι-

στίνη; Μήπως edικαιούνται οι έλληνες εβραίοι περισσότερη βοήθεια από τους υπόλοιπους έλληνες; Ήταν οι έλληνες εβραίοι υποσύνολο του παγκόσμιου εβραϊσμού ή έλληνες πολίτες; Τα ερωτήματα αυτά βρίσκονταν στη σκέψη τόσο των ελλήνων εβραίων όσο και όλων των άλλων. Και στο εσωτερικό της κοινότητας οι αντεγκλήσεις για τα ζητήματα αυτά έδιναν κι έπαιρναν. Η Σιωνιστική Ομοσπονδία Ελλάδας, για παράδειγμα, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, αντιδρούσε σφοδρά στις βρετανικές προσπάθειες να σταματήσει η μετανάστευση από τη χώρα προς την Παλαιστίνη. Η εβραϊκή κοινότητα της Αθήνας πήρε απόφαση με την οποία απαιτούσε «οι πύλες της Παλαιστίνης... να ανοίξουν διάπλατα και χωρίς περιορισμούς για τους εβραίους μετανάστες», και διακήρυσσε «την αμέριστη συμπαράστασή της προς την Εβραϊκή Επιτροπή για την Παλαιστίνη και τους Γισούβ (τους εβραίους μετανάστες εκεί)». ⁸⁹ Η Αθήνα, όπου είχαν εγκατασταθεί οι μισοί σχεδόν από τους επιζήσαντες, ήταν κέντρο σιωνισμού και εβραϊκής μετανάστευσης. Οι προσπάθειες του ΚΙΣ, που επικεντρώνονταν στη Θεσσαλονίκη αλλά απλώνονταν σε όλη τη χώρα, είχαν στόχο την απογραφή: τη συλλογή στατιστικών δεδομένων για τον αριθμό των διασωθέντων κάθε εβραϊκής κοινότητας και τον σχεδιασμό ενός σχεδίου για την ανασυγκρότηση της ζωής τους. ⁹⁰ Ως αναγνωρισμένος φορέας της ελληνικής πολιτείας, το ΚΙΣ κατάφερε να αποκομίσει σημαντικά οφέλη για την εβραϊκή κοινότητα τα οποία την προπολεμική περίοδο ήταν διαπραγματεύσιμα μόνο σε τοπικό επίπεδο ή ad hoc· μέσω του ΚΙΣ, οι έλληνες εβραίοι συμμετείχαν περισσότερο από ποτέ στον διοικητικό μηχανισμό της χώρας. Ένα αίτημα στο Υπουργείο Παιδείας, για παράδειγμα, είχε ως αποτέλεσμα να περιληφθούν η εβραϊκή γλώσσα και ιστορία στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα σχολείων όπου φοιτούσαν εβραίοι μαθητές. ⁹¹ Η ηγεσία του, κυρίως ο Ασέρ Μωυσής (πρόεδρος του ΚΙΣ από το 1944 μέχρι το 1949), υποστήριξε επίσης τη μετάφραση εβραϊκών κειμένων στα ελληνικά με στόχο να διατηρήσουν οι όλο και περισσότερο εξελληνισμένοι εβραίοι επαφή με τον ιουδαϊσμό. Οι θρησκευόμενοι εβραίοι (λίγοι υπήρχαν στο τέλος του πολέμου) το έβρισκαν ουσιαστικά αδύνατον να ζήσουν σύμφωνα με τους ιουδαϊκούς κανόνες στην Ελλάδα. Οι σοσιαλιστές σιωνιστές θεωρούσαν τον πόλεμο ως επιβεβαίωση της απόλυτης αναγκαιότητας

της Παλαιστίνης. Οι εκκοσμικευμένοι, εξελληνισμένοι εβραίοι παρέμεναν συνήθως στην Ελλάδα. Η ελληνοεβραϊκή ταυτότητα δεν ήταν από μόνη της αρκετά ισχυρός παράγων για να κρατήσει ενωμένη τη μικρή κοινότητα των διασωθέντων.

Ο εμφύλιος πόλεμος και η μετανάστευση στην Παλαιστίνη

Σχεδόν οι μισοί από τους έλληνες εβραίους που επέζησαν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο το κατάφεραν με τη βοήθεια της αριστερής αντίστασης. Πολλοί ήταν οι ίδιοι μέλη της· άλλοι είχαν περάσει τη γερμανική κατοχή κρυμμένοι στα βουνά στα βόρεια της χώρας με τη βοήθεια των ανταρτών. Το ΕΑΜ υπήρξε ο μόνος ελληνικός πολιτικός σχηματισμός ο οποίος είχε οργανώσει συστηματικά την προστασία των εβραίων στη διάρκεια της κατοχής, και σχεδόν όλοι οι εβραίοι που απέφυγαν τον εκτοπισμό είχαν κάποιου είδους επαφές με αυτό. Πριν από τον πόλεμο πολλοί εβραίοι ήταν ήδη μέλη της ελληνικής Αριστεράς· τα αριστερά κόμματα που από την αρχή του αιώνα είχαν εκδηλώσει ενδιαφέρον για τις μειονότητες της χώρας ήταν οι στυλοβάτες του ΕΑΜ.

Η τεράστια συμβολή της ελληνικής Αριστεράς στη διάσωση των ελλήνων εβραίων θα εξελισσόταν σε ακόμα μία ειρωνική αντιστροφή στην ταραγμένη ιστορία τους. Ο εμφύλιος πόλεμος (1946-49) και η καταδίωξη της Αριστεράς κυριάρχησαν στη μεταπολεμική πολιτική ιστορία της Ελλάδας. Οι εβραίοι οι οποίοι είχαν θεωρήσει την αντίσταση ένα δυναμικό όχημα εθνικής έκφρασης και αφοσίωσης στην Ελλάδα, ανακάλυψαν πως η πολιτική τους επιλογή τους είχε μετατρέψει σε «προδότες». Όλοι οι διασωθέντες, πολλοί από αυτούς πρόσφατα απελευθερωμένοι από τα στρατόπεδα, βρέθηκαν αντιμέτωποι με την πιο αιματοβαμμένη εμφύλια σύρραξη στην Ευρώπη, στην οποία το 1946 κλήθηκαν να πάρουν μέρος όλοι οι άνδρες. Η τρομερή πίεση που άσκησε το μεταπολεμικό πολιτικό σκηνικό στους έλληνες εβραίους φαίνεται πως αποτέλεσε τον βασικό παράγοντα για τη μετανάστευση· μέχρι το 1950, πάνω από τους μισούς από τους διασωθέντες

ντες έλληνες εβραίους είχαν μετοικήσει στο Ισραήλ. Ενώ οι δυτικές δημοκρατίες απαγόρευαν την είσοδο σε εβραίους που είχαν σχέσεις με την Αριστερά, οι έλληνες εβραίοι, ανεξαρτήτως πολιτικού προσανατολισμού, κατάλαβαν πως η μετανάστευση στο Ισραήλ ήταν ο μόνος τρόπος να αποφύγουν την επιστράτευση και να φύγουν νόμιμα από την Ελλάδα.

Η εξόριστη κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου (αρχικά στην Αλεξάνδρεια και κατόπιν, προς τα τέλη του πολέμου, στη Νάπολη) επιστρέφοντας στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση βρήκε τη χώρα σε μεγάλο βαθμό υπό τον έλεγχο του ΕΑΜ. Απαγόρευσε αμέσως τη δράση του στρατιωτικού τμήματος του ΕΑΜ, του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού, στην Αθήνα, και ζήτησε τον αποπλισμό και την παράδοση των όπλων όλων των αντιστασιακών ομάδων μέχρι τις 10 Δεκεμβρίου. Οι υπουργοί του ΕΑΜ παραιτήθηκαν διαμαρτυρόμενοι. Ήταν αργά το πρωί της 3ης Δεκεμβρίου 1945 όταν αριστεροί διαδηλωτές αφηφώντας την απαγόρευση των αρχών, συγκεντρώθηκαν στο κέντρο της Αθήνας. Κυβερνητικά στρατεύματα άνοιξαν πυρ εναντίον του πλήθους σκοτώνοντας αρκετούς και δίνοντας το έναυσμα για έναν σκληρό εμφύλιο πόλεμο που δεν έληξε παρά το 1949.

Εν ολίγοις, εξαθλιωμένοι διασωθέντες που είχαν πρόσφατα απελευθερωθεί από το Άουσβιτς και άλλα στρατόπεδα βρέθηκαν αντιμέτωποι με τη διαταγή να πάρουν τα όπλα με την πλευρά του κυβερνητικού στρατού. Πολλοί επιζώντες που είχαν γίνει δεκτοί με ψυχρότητα από τους χριστιανούς συμπατριώτες τους σχολίαζαν με πικρία αυτή την ειρωνεία της ιστορίας. Όπως γράφει ο Γιτζάκ Μπιλελής, ένας κερκυραίος του οποίου η οικογένεια εξοντώθηκε στο Μπίρκεναου: «Με έστειλαν στο στρατόπεδο ως εβραίο, και τώρα για να υπηρετήσω στο στρατό είμαι έλληνας;»⁹² Αλλά και από την άλλη πλευρά υπήρξαν ειρωνείες της τύχης: πολλοί που είχαν περάσει τον πόλεμο πολεμώντας στην αντίσταση παρέμειναν στα βουνά, για να πολεμήσουν αυτή τη φορά τον ελληνικό στρατό στον εμφύλιο πόλεμο. Ο Σολομών Μάτσας—ο οποίος είχε δραπετεύσει από το στρατόπεδο κράτησης στη Λάρισα αποφεύγοντας την απέλαση στο Άουσβιτς—ήταν ένας από τους έλληνες εβραίους κομμουνιστές που σκοτώθηκαν στον εμφύλιο. Όσοι επέζησαν έγιναν στόχος αντιποίνων από μέρους της κυβερνητικής

παράταξης. Μερικοί εκτελέστηκαν ή φυλακίστηκαν· άλλοι αποκλείστηκαν από την κοινωνία και βρέθηκαν χωρίς δουλειά, φίλους και κοινωνική ζωή.⁹³ Τη δεκαετία του 1950, μεγάλης δημοσιότητας δίκες επιφανών αριστερών επέτειναν την άποψη ότι η ελληνική Αριστερά αποτελούνταν κυρίως από ψευτο-έλληνες, προδότες του έθνους, που ήταν πιστοί μόνο στη Μόσχα και άλλους εξωτερικούς παράγοντες.⁹⁴ Αν ξέφευγες από το ένα, έπεφτες αναπόφευκτα στο άλλο.

Λίγους μόνο μήνες μετά την απελευθέρωση, είχαν αρχίσει να κυκλοφορούν φυλλάδια που έδειχναν τις αγριότητες που είχαν διαπράξει οι αριστεροί κατά τη διάρκεια της κατοχής. Πολλά απ' αυτά υποστήριζαν πως οι αριστεροί ήταν το ίδιο με τους Ναζί, δημοσιεύοντας φωτογραφίες ακρωτηριασμένων και βιασμένων καθώς και θυμάτων βασανιστηρίων. «Είναι καθήκον σας να αποκαλύψετε τα εγκλήματα που είναι καταγεγραμμένα εδώ σε όλους τους φίλους και γνωστούς σας», παρότρυνε ένα φυλλάδιο. «Αυτές δεν είναι φωτογραφίες θυμάτων του Νταχάου ή άλλων στρατοπέδων συγκεντρώσεως της ολοκληρωτικής ναζιστικής δικτατορίας. Ποιοι είναι τα θύματα; Έλληνες. Ποιοι είναι οι σφαγείς; Έλληνες κομμουνιστές οπαδοί του ολοκληρωτισμού... Βγάλτε τα συμπεράσματά σας. Ότι ισχύει για το Νταχάου και το Μπούχενβαλντ ισχύει και για το ΚΚΕ-ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.»⁹⁵ Καθώς η Ελλάδα έγινε σημαντικό πεδίο μάχης του αναδυόμενου ψυχρού πολέμου, και με εκατομμύρια δολάρια να εισρέουν από τη Δύση για την ανοικοδόμηση, η επιτήρηση και ο έλεγχος από τη διεθνή κοινότητα δεν είχαν προηγούμενο από την εποχή της ανεξαρτησίας της χώρας. Οι πολιτικές του εμφύλιου πολέμου σε συνδυασμό με το έντονο ενδιαφέρον εξωτερικών παραγόντων για τα ελληνικά εσωτερικά ζητήματα δημιούργησαν ένα εξαιρετικά συντηρητικό πολιτικό περιβάλλον το οποίο συνένωνε τη μοναρχία, την ορθόδοξη εκκλησία και το δεξιό πολιτικό κατεστημένο πιο στενά από ποτέ.⁹⁶ Τα σωφρονιστήρια, οι φυλακές και τα αναμορφωτήρια των αριστερών δίνουν ένα παράδειγμα. Στη Μακρόνησο, τόπο κράτησης κομμουνιστών, ήταν εξορισμένοι και αρκετοί εβραίοι.⁹⁷ Ως μέρος της προσπάθειας να ξαναγίνουν οι κρατούμενοι καλοί έλληνες πολίτες, είχαν οργανωθεί στο νησί και μαθήματα ορθοδοξίας, με το σκεπτικό πως η χριστιανική πίστη ήταν απολύτως απαραίτητη για να «[ξανα]γίνουν έλληνες».⁹⁸ Όπως

και μετά την ανεξαρτησία, επιβλήθηκε μια ιδεολογία η οποία τοποθετούσε την ορθοδοξία στον πυρήνα του έθνους.

Προφανώς, το πολιτικό κλίμα για όσους μετείχαν ενεργά στην αντίσταση ή ήταν κομμουνιστές, ήταν καταστροφικό. Αλλά και για όσους δεν είχαν απολύτως καμία σχέση με τον κομμουνισμό, η κατάσταση ήταν εξίσου επικίνδυνη. Πολλοί εβραίοι πίστευαν, παραδείγματος χάριν, στη Σοβιετική Ένωση – όχι από πολιτική άποψη αλλά μάλλον από ευγνωμοσύνη για τις δυνάμεις που είχαν απελευθερώσει αρκετά ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και είχαν φερθεί στους κρατούμενους με καλοσύνη, προσφέροντάς τους τρόφιμα και ζεστά ρούχα. Πολλοί από τους ρώσους στρατιώτες ήταν οι ίδιοι εβραίοι και είχαν δείξει ιδιαίτερη ανθρωπιά στους επιζήσαντες ομοθρώσκους τους. Έλληνες εβραίοι που επέστρεφαν στη χώρα φορώντας σοβιετικά πανωφόρια που τους είχαν χαρίσει και τα οποία είχαν επάνω το σφυροδρέπανο, φυλακίστηκαν ως κομμουνιστές.⁹⁹ Τα φιλοσοβιετικά αισθήματα που έτρεφαν πολλοί από τους επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος θεωρήθηκαν πολιτική θέση, καθιστώντας έτσι τους έλληνες εβραίους ύποπτους στα μάτια των χριστιανών. Όπως αναφέρει ένας από τους διασωθέντες, φιλονικούσε με τους χριστιανούς για τα πάντα, «ακόμα... και επειδή ήταν αντι-σοβιετικοί, και δεν μπορούσα να καταλάβω πώς ήταν δυνατόν να αισθάνονται έτσι για αυτούς που μας έσωσαν».¹⁰⁰ Σε κάποιες περιοχές, κυρίως όπου επικρατούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό αντισημιτικά αισθήματα, οι έλληνες χριστιανοί υποπτεύονταν πως όσοι είχαν διασωθεί από τα στρατόπεδα «είχαν εμποτιστεί με τη σοβιετική ιδεολογία».¹⁰¹ Συγχρόνως, η πολιτική κατάσταση είχε προκαλέσει τριβές και στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας. Οι εβραίοι που σώθηκαν από τα στρατόπεδα και όσοι είχαν κρυφτεί σε χριστιανικές οικογένειες, αντιμετώπιζαν με περιφρόνηση τους (εβραίους) αντάρτες. Διεθνείς σιωνιστικές οργανώσεις καυτηρίαζαν το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας ως ένα από τα πιο αντισιωνιστικά κομμουνιστικά κόμματα στον κόσμο.¹⁰² Ο παλαιστινιακός εβραϊκός Τύπος έφτασε στο σημείο να υποστηρίζει πως οι εβραίοι κομμουνιστές ήταν οι μόνοι πραγματικοί καταπιεστές των εβραίων της Ελλάδας.¹⁰³

Έλληνες ή εβραίοι

Ο εμφύλιος πόλεμος επέφερε ένα ισχυρό πλήγμα στην προσπάθεια ανασυγκρότησης του ελληνικού εβραϊσμού. Μια σύγκλιση παραγόντων έπαιξε καθοριστικό ρόλο: η επιστράτευση, όπου έπρεπε να πάρουν τα όπλα όλοι οι άνδρες κάτω από σαράντα· η ίδρυση του κράτους του Ισραήλ το 1948 και η συνεργασία της Εβραϊκής Επιτροπής με την ελληνική κυβέρνηση για την ψήφιση νόμου με τον οποίο θα απαλλάσσονταν οι έλληνες εβραίοι από την επιστράτευση με την προϋπόθεση πως θα παραιτούνταν από την ελληνική υπηκοότητα και θα πήγαιναν στην Παλαιστίνη.

Το 1945, πολλοί από τους έλληνες εβραίους που επέστρεφαν ένιωθαν πως έρχονταν στην πατρίδα τους. Η σχετική αδιαφορία με την οποία έγιναν δεκτοί γινόταν πιο οδυνηρή λόγω της αφοσίωσης που αισθάνονταν για την Ελλάδα. Η επιστράτευση ήταν το τελειωτικό πλήγμα. Μαρτυρίες και απομνημονεύματα της εποχής καταγράφουν ξανά και ξανά την ίδια ιστορία.

Ο Γκεντάλια Λεβή επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη στις 5 Νοεμβρίου 1945. «Κανένας δεν μας φρόντισε. Ήμαστε πολύ απογοητευμένοι επειδή νιώθαμε τελείως έλληνες [yavanim lechol davar].» Ο Λεβή έφυγε για την Παλαιστίνη όταν τον κάλεσαν στον ελληνικό στρατό.¹⁰⁴

Ο Ισίδωρος Αλαλούφ, ο οποίος επέζησε από τα στρατόπεδα και επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, ήταν κατά τα άλλα χαρούμενος που βρισκόταν στην Ελλάδα. Αλλά η προοπτική της στρατιωτικής θητείας πήγαινε πολύ. «Το 1949, παραιτήθηκα από την ελληνική μου υπηκοότητα για να μη με επιστρατεύσουν και πήγα στο Ισραήλ.»¹⁰⁵

Ο Γιακόβ Τζαμπαρί, ένας επιζήσας από το Διδυμότειχο, εγκαταστάθηκε αρχικά στη γενέτειρά του. Αλλά ούτε αυτός άντεχε στην ιδέα της επιστράτευσης, έκλεισε την επιχείρησή του και έφυγε. «Γύρισα [στο Διδυμότειχο]... και μαζί με τον Χαγίμ Κάλμπο από τη Νέα Ορεστιάδα ανοίξαμε μια επιχείρηση που πουλούσε ούζο. Δουλέψαμε μαζί μέχρι που έπρεπε να καταταγώ στον ελληνικό στρατό. Εκείνη την εποχή εφαρμόστηκε ο νόμος με τον οποίο όσοι γράφονταν σε Ακσαρά

εξαιρούνταν, έτσι διάλεξα να πάω στην Ακσαρά και να μην καταταγώ, και κατόπιν πήγα στο Ισραήλ [τον Ιούνιο του 1946].»¹⁰⁶

Ο Αλμπέρτο Γκατένιο επέστρεψε από τα στρατόπεδα στη Θεσσαλονίκη, όπου παντρεύτηκε. «Είχα την επιλογή να πάμε στο Ισραήλ, αλλά η γυναίκα μου αποφάσισε πως ήταν καλύτερα να μείνουμε στην Ελλάδα. Μέσα σε λίγους μήνες, με κάλεσαν να καταταγώ ως απλός στρατιώτης στον ελληνικό στρατό. Βρέθηκα μπλεγμένος στον εμφύλιο της Ελλάδας, προσπαθώντας να σταματήσουμε τους κομμουνιστές που ήθελαν να πάρουν την εξουσία.» Για τρία χρόνια, ο Γκατένιο δεν είδε καθόλου τη γυναίκα του και το νεογέννητο παιδί του.

Με πέταξαν σε μια από τις χειρότερες μονάδες στην Πελοπόννησο. Ήταν ένας βάρβαρος πόλεμος. Καίγαμε χωριά, σκοτώναμε και κάναμε πλιάτσικο. Αισθανόμουν εβραίος και ήθελα να φύγω από τον στρατό. Σε ένα γράμμα της η γυναίκα μου έγραψε πως είχε ιδρυθεί το Ισραήλ και ότι όποιος ήθελε να πάει έπρεπε να παραιτηθεί από την ελληνική υπηκοότητα. Αποφάσισα να παραιτηθώ. Το έκανα μέσα από τον στρατό και απολύθηκα.

Ο Γκατένιο συνάντησε τη γυναίκα και το παιδί του και το 1950 έφυγαν για το Ισραήλ. «Παραιτήθηκα εθελούσια από την ελληνική μου υπηκοότητα. Η Ελλάδα ήταν για μένα πηγή συμφοράς. Γι' αυτό ποτέ δεν την επισκέφτηκα ποτέ και ούτε πρόκειται να το κάνω.»¹⁰⁷

Αυτό που αναφέρουν όλοι οι επιζήσαντες είναι η νομοθεσία περί υπηκοότητας που επέτρεπε στους εβραίους να αποφύγουν την κατάταξη στον στρατό παραιτούμενοι από την ελληνική ιθαγένεια και φεύγοντας από τη χώρα. Μεταγενέστερη νομοθεσία έδινε χάρη σε τέως αντάρτες με τις ίδιες προϋποθέσεις. Προκαταρκτικές συζητήσεις για τη συμφωνία είχαν διαμειφθεί ανάμεσα στον έλληνα πρωθυπουργό και τον υπεύθυνο της Εβραϊκής Επιτροπής, Μοσσέ Σερτόκ, ο οποίος είχε παροτρύνει την κυβέρνηση να στείλει όλα τα ορφανά εβραϊόπουλα στην Παλαιστίνη και υποστήριξε πως η απαλλαγή των εβραίων από τη στράτευση «θα βοηθούσε την εθελούσια μετανάστευση από την Ελλάδα στην Παλαιστίνη».¹⁰⁸ Κατά τη διάρκεια του πολέμου, πολλοί ελληνικοί εβραϊκοί φορείς είχαν προσπαθήσει να αποτρέψουν

τέτοιου είδους συμφωνίες. Το φθινόπωρο του 1944, για παράδειγμα, η ελληνοεβραϊκή κοινότητα του Καΐρου με ψήφισμά της δήλωνε πως δεν αναγνώριζε σε κανένα διεθνή εβραϊκό οργανισμό το δικαίωμα να μιλάει εκ μέρους όλων των εβραίων, επιβεβαίωνε πως οι έλληνες εβραίοι ήταν πρωτίστως και κυρίως μέλη της ελληνικής πολιτείας, και απαιτούσε τη μεταχείριση των πολιτών ως ιδιωτών και όχι ως μελών της μιας ή της άλλης θρησκευτικής συλλογικότητας. Απέρριπτε επίσης κάθε πρόταση με την οποία η ύπαρξη ενός εβραϊκού κράτους θα υπονόμει τα πολιτικά δικαιώματα των εβραίων που ζούσαν σε άλλες χώρες. «Η ύπαρξις ισραηλιτικής εστίας εν Παλαιστίνη ουδένα θα έχει δυσμενή αντίκτυπον επί της ελευθέρας ασκήσεως των πολιτικών και αστικών δικαιωμάτων των ανά τας διαφόρους χώρας κατοίκων ισραηλιτικού θρησκευματος.»¹⁰⁹

Στην πραγματικότητα το ζητούμενο ήταν ένα: οι έλληνες εβραίοι ήταν περισσότερο εβραίοι ή περισσότερο έλληνες; Το ερώτημα απασχολούσε εξίσου σιωνιστές και μη. Η φιλο-σιωνιστική ελληνική κοινότητα της Παλαιστίνης, για παράδειγμα, διαμαρτυρόταν για το γεγονός πως τα δικαιώματα των μελών της ως ελλήνων εβραίων υπονομεύονταν από την ελληνική κυβέρνηση, η οποία το φθινόπωρο του 1944 είχε διορίσει διαχειριστική επιτροπή στις εβραϊκές κοινότητες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης «χωρίς τουλάχιστον να συμβουλευτεί τους εβραίους που έχουν φύγει από την Ελλάδα για την Παλαιστίνη, οι οποίοι σήμερα αριθμούν πολλές χιλιάδες και αποτελούν το μεγαλύτερο συγκροτημένο τμήμα των κάποτε πολυπληθών εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας».¹¹⁰ Σιωνιστές και αντισιωνιστές συμφωνούσαν λοιπόν στο γεγονός πως ο σιωνισμός δεν θα έπρεπε να υπονομεύσει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τη θέση τους και την επιρροή τους ως ελλήνων. Αλλά και οι δύο πλευρές βγήκαν χαμένες. Εν μέρει επειδή ο εμφύλιος πόλεμος βίασε την κατάσταση, η ελληνική κυβέρνηση πέρασε αυτή ακριβώς τη νομοθεσία στην οποία αντιτίθεντο οι έλληνες εβραίοι της Αιγύπτου: οι έλληνες εβραίοι μπορούσαν να πάνε στην Παλαιστίνη, μόνο αν έπαυαν να είναι έλληνες.

Απεσταλμένοι σιωνιστικών οργανώσεων παρότρυναν τους έλληνες εβραίους να ακολουθήσουν τον δρόμο αυτό και οργάνωσαν στρατόπεδα (μαχανότ Ακσαρά) στη χώρα τα οποία προετοίμαζαν τους

εβραίους για τη μετανάστευση στην Παλαιστίνη και τους δίδασκαν τη ζωή στα κιμπούτς. Εκπρόσωποι της οργάνωσης Μαγκέν Νταβίντ περιόδευσαν στην Ελλάδα και ανέφεραν πως, παρ' όλο που οι ελληνικές αρχές φαινόταν να κάνουν ό,τι μπορούν για να βοηθήσουν τους διασωθέντες, ήταν επιτακτικό όσο το δυνατόν περισσότεροι να μεταναστεύσουν χωρίς καθυστέρηση στην Παλαιστίνη. Η ζωή των εβραίων στην Ελλάδα ήταν κατεστραμμένη, έλεγαν· οι εβραίοι στην Ελλάδα δεν είχαν μέλλον.¹¹¹ Η οργάνωση Μαγκέν Νταβίντ Αντόμ και άλλες εβραϊκές οργανώσεις αρωγής συνεργάστηκαν με την ΟΥΝΡΑ υποδουλίζοντας τη μετανάστευση. Η ΑΚΕΚ παρενέβη ζητώντας από την ελληνική κυβέρνηση να στείλει τα ορφανά στην Παλαιστίνη.¹¹² Το Χαλούτς (Πρωτοπόροι, μια οργάνωση που προετοίμαζε τους ανθρώπους για να φύγουν) ίδρυσε παράρτημα στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του καλοκαιριού του 1945, και το Χαλούτς και η χα-Τεχιγιά (Αναγέννηση, μια σιωνιστική οργάνωση νεολαίας) άνοιξαν σύντομα παραρτήματα σε πόλεις σε ολόκληρη τη χώρα. Ιδρύθηκε σιωνιστική βιβλιοθήκη και διανέμονταν φυλλάδια και εφημερίδες που υπογράμμιζαν τα πλεονεκτήματα της ζωής στην Παλαιστίνη, και προέτρεπαν τους έλληνες εβραίους διασωθέντες να μεταναστεύσουν εκεί.¹¹³

Καθώς όλο και περισσότεροι έλληνες εβραίοι έφευγαν για την Παλαιστίνη, ο ρόλος των ελληνικών εβραϊκών φορέων γινόταν όλο και πιο ασαφής. Το ΚΙΣ, για παράδειγμα, δέχτηκε επιθέσεις επειδή συμμετείχε σε σχέδια αποκατάστασης που προέβλεπαν τα έσοδα από τις αζήτητες εβραϊκές περιουσίες να πηγαίνουν στο Ισραήλ. Ένα σχέδιο, το οποίο διαπραγματεύτηκαν με το ισραηλινό προξενείο, προέβλεπε την απόδοση στο Ισραήλ μέχρι του 30% των εσόδων από τις αζήτητες περιουσίες.¹¹⁴ Ένα άλλο στόχευε στην έκδοση ειδικών ομολόγων του ελληνικού δημοσίου για τη χρηματοδότηση της μετανάστευσης των ελλήνων εβραίων στο Ισραήλ.¹¹⁵ Όσοι διαφωνούσαν αποκαλούσαν τέτοιου είδους σχέδια «ύπουλα» και υποστήριζαν πως τα χρήματα των ελλήνων εβραίων, θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν για τη βελτίωση της ζωής τους στη χώρα και όχι να χρηματοδοτήσουν τη μετανάστευσή τους στο Ισραήλ.¹¹⁶ Αλλά η ουσία ήταν πως μέχρι το 1950, πάνω από τους μισούς αυτοαποκαλούμενους έλληνες εβραίους δεν ζούσαν πλέον στην Ελλάδα.

Η σταθερή αντι-ισραηλινή στάση της Ελλάδας στα Ηνωμένα Έθνη, μια πολιτική που επέβαλε το ενδιαφέρον της χώρας για την πολυπληθή ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου, επέτεινε το πρόβλημα. Όταν ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας, ως υποψήφιος πρωθυπουργός, δήλωσε σε μια συνέντευξη πως «προσέβλεπε σε στενότερες σχέσεις με το Ισραήλ», προβλέποντας πως θα γινόταν το κέντρο της «αναγέννησης του μεσανατολικού πολιτισμού», οι έλληνες εβραίοι θεώρησαν πως κάτι τέτοιο θα ήταν προς όφελός τους.¹¹⁷ Ο Νταβίντ Μπεν Γκουριόν, παθιασμένος μελετητής της κλασικής Ελλάδας, επισκέφτηκε ιδιωτικά τη χώρα στα τέλη του 1950. Ισραηλινοί και έλληνες εβραίοι έτρεφαν ελπίδες για κάποια προσέγγιση.¹¹⁸ Τελικά, όμως, η θέση των ελλήνων εβραίων γινόταν βαθμιαία όλο και πιο επισφαλής από την αντι-ισραηλινή στάση της Ελλάδας και την εξαπλούμενη πεποίθηση ορισμένων ελληνικών κύκλων ότι όλοι οι εβραίοι ήταν σιωνιστές που ήταν στην πραγματικότητα πιστοί στο Ισραήλ.¹¹⁹

Όπως είχε πολλές φορές συμβεί στην ιστορία των ελλήνων εβραίων, όσοι είχαν επιζήσει από την τρομερή αυτή οδύσσεια βρέθηκαν παγιδευμένοι ανάμεσα σε διάφορα κινήματα και διαμάχες, κατηγορούμενοι από όλες τις πλευρές για προηγούμενες αποφάσεις που είχαν πάρει προσπαθώντας να σώσουν τη ζωή τους. Οι αριστεροί καταδικάζονταν ως ανθέλληνες και αντισιωνιστές· οι σιωνιστές θεωρούνταν από πολλούς έλληνες χριστιανούς ως προδότες· οι αντισιωνιστές θεωρούνταν πως πρόδιδαν το όνειρο για ένα εβραϊκό κράτος. Οι κατηγορίες ήταν τόσο χιλιοειπωμένες που είχαν καταντήσει κοινός τόπος. Και όλο αυτό το χάος εν μέσω μιας χώρας κατεστραμμένης και με τον εμφύλιο να μαίνεται. Για τους έλληνες εβραίους, η δεκαετία 1940-50 ήταν ένας εφιάλτης, μια δεκαετία γεμάτη πικρά παιχνίδια της μοίρας. Ξεκίνησε με το αλβανικό μέτωπο, συνεχίστηκε με την κατοχή και τις απελάσεις· όσοι επέζησαν από τα στρατόπεδα του θανάτου βρίσκονται αντιμέτωποι με τον εμφύλιο, και από κει μετανάστες στην Παλαιστίνη να παίρνουν μέρος σε έναν ακόμα πόλεμο. Ένας ολόκληρος αιώνας ελληνικής επέκτασης είχε τελειώσει γι' αυτούς όχι με τη δυνατότητα ενσωμάτωσης και επανάκτησης μιας ομαλής ζωής αλλά με ακριβώς το αντίθετο αποτέλεσμα.

Όσοι είχαν πρόσφατα διασωθεί από τις εμπόλεμες ζώνες, τα συρ-

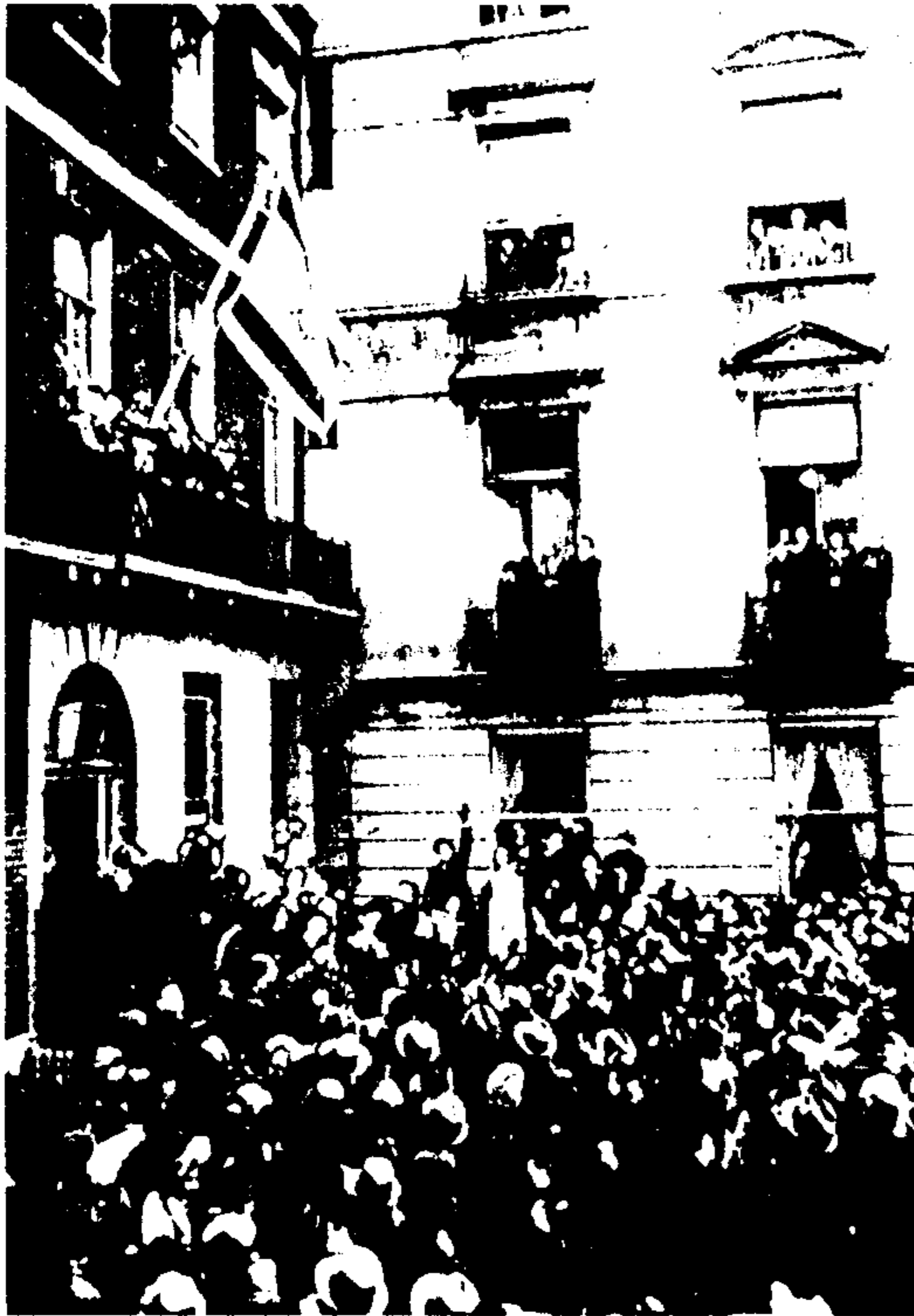

Fig. 15. Θεσσαλονικείς εβραίοι πανηγυρίζουν την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας του Ισραήλ, Θεσσαλονίκη 1948.
Κινηματογραφικό και Φωτογραφικό Αρχείο Γιαντ Βασέμ, Ιερουσαλήμ.

ματοπλέγματα και τη βία στην Ευρώπη, δεν βρήκαν στην Ελλάδα και την Παλαιστίνη, όπως έλπιζαν, την ειρήνη. Άλλη μια φορά οι μεγάλες καταστροφές για τους έλληνες εβραίους ήταν αλληπάλληλες. Όπως τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο είχαν διαδεχτεί οι Βαλκανικοί πόλεμοι, η μεγάλη φωτιά, οι ανταλλαγές των πληθυσμών και οι κοινοτικές διαμάχες, έτσι και τώρα όσοι είχαν την τύχη να διασωθούν από το Ολοκαύτωμα αντιμετώπισαν, όπου κι αν στράφηκαν, εμφύλια σύρραξη και χάος.

ΕΠΙΤΕΛΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ: ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΕ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ / ΙΣΡΑΗΛ

Οι άνθρωποι που είχαν υποστεί αυτό το κυριολεκτικά αδιανόητων διαστάσεων πλήγμα είχαν πολύ λίγο χρόνο να επουλώσουν τις πληγές τους. Αυτοί που έμειναν στην Ελλάδα έπρεπε να καλύψουν τις επείγουσες ανάγκες τους ανταγωνιζόμενοι με τον γενικό πληθυσμό, ο οποίος στη διάρκεια της κατοχής είχε περάσει τα πάνδεινα. Όσοι πήγαν στην Παλαιστίνη βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια χαώδη και ταραγμένη κατάσταση, με ένα βίαιο πόλεμο εβραίων και αράβων και μια εβραϊκή ασκενάζικη ελίτ που τους έβλεπε με περιφρόνηση και δυσπιστία.

Στο χάος της μεταπολεμικής Ελλάδας –απόλυτη ένδεια, ένας αιματηρός εμφύλιος πόλεμος και τρομερές διεθνείς πιέσεις– ο εβραϊκός πληθυσμός της μειώθηκε σχεδόν μέχρι σημείου αφανισμού. Χαμένη στο τέταρτο κεφάλαιο ενός λεπτού φυλλαδίου με τίτλο *Ελλάδα, Βασικά στατιστικά στοιχεία: 1949*, βρίσκεται μια λακωνική παράγραφος:

ΕΒΡΑΙΟΙ – Πριν από τον πόλεμο, οι εβραίοι είχαν 30 συναγωγές και 10 θρησκευτικά σχολεία. Το καθεστώς των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας ορίζεται από το νομοθετικό διάταγμα 2456. Κάθε κοινότητα έχει τον αρχираβίνο της. Ο αριθμός των εβραίων στην Ελλάδα έχει υποστεί μεγάλη μείωση ως αποτέλεσμα των απελάσεων κατά τη γερμανική και βουλγαρική κατοχή. Μόνο περίπου 8.500 εβραίοι επιβίωσαν από έναν προπολεμικό πληθυσμό 67.630 ατόμων.¹

Για τους περισσότερους από τους διασωθέντες, η ζωή στη μεταπολεμική Ελλάδα αποδείχτηκε αφόρητη και τουλάχιστον οι μισοί μετανάστευσαν για την Παλαιστίνη. Αλλά μόλις βρέθηκαν εκεί, έφυγαν σε αριθμούς ρεκόρ. Οι εκεί σιωνιστικές οργανώσεις χαρακτήριζαν τους έλληνες εβραίους «χαλαρούς», «αντιπατριώτες» και «φοβούμενους τις δυσκολίες» – ιδιαίτερα ειρωνικός χαρακτηρισμός δεδομένων των απερίγραπτων δυσκολιών που είχαν τόσο πρόσφατα περάσει. Η ιστορία των ελλήνων εβραίων εκτός Ελλάδας, ειδικά σε Παλαιστίνη / Ισραήλ και πιο πρόσφατα στο ισραηλινό πολιτισμικό φαντασιακό, αποτελεί το τελευταίο κεφάλαιο στην περίπλοκη μεταπολεμική ιστορία των ελλήνων εβραίων. Είναι επίσης το τελευταίο κεφάλαιο της ελληνοποίησης των εβραίων ελληνικής καταγωγής. Στο Άουσβιτς, οι εβραίοι από την Ελλάδα –ρωμανιώτες και σεφραδίτες– ήταν απλά έλληνες. Στην Παλαιστίνη / Ισραήλ, τον επόμενο τόπο εγκατάστασης ετερογενών πληθυσμών εβραίων, οι εθνοτικές εβραϊκές κατηγορίες του πολέμου διατηρήθηκαν και εξελίχθηκαν. Όπως και στο Άουσβιτς, δεν υπήρχαν «ταυτότητες εντός εισαγωγικών». Ήταν απλώς έλληνες.

Παλαιστίνη / Ισραήλ

Πολιτισμικά, η Παλαιστίνη / Ισραήλ ήταν εχθρικό έδαφος για τους έλληνες εβραίους που πήγαν εκεί. Ανάμεσα στο 1933 και το 1940, συνολικά 280.000 εβραίοι είχαν διαφύγει από την Ευρώπη για την Παλαιστίνη (συγκριτικά, 155.000 είχαν μεταναστεύσει στις Ηνωμένες Πολιτείες και περίπου 100.000 στο Μεξικό, την Κεντρική και τη Νότια Αμερική). Λιγότεροι από ένα τοις εκατό από αυτούς που πήγαν στην Παλαιστίνη πριν και στις αρχές του πολέμου ήταν από την Ελλάδα. Ελάχιστα χρήματα εκταμιεύτηκαν για τους έλληνες: το 1940, σχεδόν 50.000 δολάρια καταβλήθηκαν για τις ανάγκες των μεταναστών· 331 πήγαν στους έλληνες και τους υεμενίτες μαζί.² Μετά τον πόλεμο, όταν το μεταναστευτικό κύμα γιγαντώθηκε, ο αριθμός των ελλήνων μεταναστών παρέμεινε ελάχιστος σε σχέση με άλλες εθνοτικές ομάδες. Το 1948, 192 εβραίοι πήγαν από την Ελλάδα στο Ισραήλ· το 1949, έφτασαν άλλοι 1.364. Τον επόμενο χρόνο προστέθη-

καν ακόμη 463. Από τον συνολικό αριθμό των εβραίων που μετανάστευσαν στο Ισραήλ ανάμεσα στο 1948 και το 1950, μόνο το 0,04% ήταν από την Ελλάδα.³ Τα επόμενα χρόνια, ο αριθμός των ελλήνων εβραίων που πήγαιναν στο Ισραήλ ήταν αναλογικά τόσο μικρός ώστε στις ετήσιες αναφορές του ισραηλινού Γραφείου Πληροφοριών κατατάσσονταν στη γενική κατηγορία «άλλες χώρες.» Τον πρώτο ενάμιση χρόνο από την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας του, ο πληθυσμός του Ισραήλ αυξήθηκε κατά 50%. «Δηλαδή ο ένας στους τρεις ισραηλινούς ήταν νεοφερμένος και ξένος. Αλλά και μεταξύ τους ήταν ξένοι, αφού είχαν έρθει από όλες τις γωνιές του κόσμου και μιλούσαν ένα πλήθος διαφορετικών γλωσσών.»⁴ Για τους έλληνες που ήταν τόσο λίγοι, η απομόνωση ήταν μεγάλη.

Στην Ελλάδα, οι διαμάχες ανάμεσα σε σιωνιστικές και αντισιωνιστικές οργανώσεις σχετικά με τη μετανάστευση στην Παλαιστίνη ήταν ιδιαίτερος έντονος. Η εβραϊκή αντιπροσωπία και η ελληνική προξενική αρχή βρίσκονταν σε αντίθεση μεταξύ τους σχετικά με τη μετανάστευση των ελλήνων εβραίων, και η ΟΥΝΡΑ στην Ελλάδα δεχόταν κριτική για «υπέρβαση του πλαισίου λειτουργίας της... με το να ενθαρρύνει τη μετανάστευση των ελλήνων εβραίων». (Στο μεταξύ, η ΟΥΝΡΑ στην Παλαιστίνη δεχόταν κατηγορίες για αντισιωνισμό και υποψιάζονταν τους εκπροσώπους της πως «επηρέαζαν τους [έλληνες] πρόσφυγες να επιστρέψουν στην Ελλάδα υποσχόμενοι κάθε δυνατή διευκόλυνση», και βοηθώντας τους με τις βίζες και τις ταξιδιωτικές διαδικασίες. Ένα άρθρο στην παλαιστινιακή εβραϊκή εφημερίδα *Ντα-βάρ* ρωτούσε, «Κατήντησε η ΟΥΝΡΡΑ τουριστικόν γραφείον;»⁵

Πάρα πολλοί, εβραίοι και μη, ασκούσαν δριμεία κριτική στις σιωνιστικές οργανώσεις κατηγορώντας τις πως υποκινούσαν τη μετανάστευση χωρίς «να πάρουν τα αναγκαία μέτρα που θα διασφάλιζαν [στους μετανάστες]...τα προς το ζην αναγκαία και μια άνετη ζωή». Μέχρι τα τέλη του 1945, αρκετοί από τους εβραίους που είχαν έρθει στην Παλαιστίνη εξέφρασαν την επιθυμία να επιστρέψουν στις χώρες καταγωγής τους, φέρνοντας σε ακόμη πιο δύσκολη θέση τους σιωνιστές. Όπως το έθεσε ο έλληνας πρόξενος στην Παλαιστίνη και την Υπεριορδανία, «το κυρίως προβαλλόμενο υπό των σιωνιστών επιχείρημα υπέρ της ιδρύσεως εβραϊκού Κράτους εις Παλαιστίνην δι-

ότι, δήθεν, δεν δύναται να συνεχισθεί ο βίος των Ισραηλιτών εν Ευρώπη, καθόσον ούτος παντού έχει καταστεί ανυπόφορος δι' αυτούς, καταρρίπτεται αφ' εαυτού, όταν οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι εμπράκτως αναγνωρίζουν ότι προτιμώσι να επιστρέψωσιν εις τας εν τη Ευρώπη πατρίδας των, παρά να συνεχίσωσι τη διαμονήν των ενταύθα». Οι έλληνες εβραίοι οι οποίοι δίσταζαν να μετοικήσουν στην Παλαιστίνη —ή ακόμα χειρότερα, όσοι είχαν πάει στην Παλαιστίνη και τώρα ήθελαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα— βρέθηκαν στη γνωστή θέση, κατηγορούμενοι πάλι ως «προδότες». Ενώ προηγουμένως ήταν έλληνες προδότες, τώρα ήταν εβραίοι προδότες. «Προς τούτοις, δια τας άκρως εθνικόφρονας και τρομοκρατικές εβραϊκάς οργανώσεις, πας Ισραηλίτης, ελθών εις Παλαιστίνην και εγκαταλείπων ταύτην αργότερον, τυγχάνει προδότης εις τα εβραϊκά εθνικά ιδεώδη.»⁶ Η αμφίπλευρη δυναμική που επικρατούσε στην Ελλάδα εξακολούθησε και στην Παλαιστίνη, απλώς αντεστραμμένη.

Οι εβραϊκές εφημερίδες της Παλαιστίνης δημοσίευαν άρθρα σχετικά με τον μεγάλο αριθμό ελλήνων εβραίων που βρίσκονταν σε αυτή τη θέση. Στην Παλαιστίνη δεν μπορούσαν να βρουν δουλειά, δεν είχαν σπίτι, και δεν γνώριζαν τη γλώσσα. Πολλοί είχαν περιουσίες στην Ελλάδα και ήθελαν να γυρίσουν για να τις διεκδικήσουν. Η εφημερίδα *Χααρέτζ* τους αποδοκίμαζε, γράφοντας πως «οι άνθρωποι αυτοί έπρεπε να έχουν πάρει ένα καλό μάθημα από το τραγικό παρελθόν τους, και να μην δοκιμάσουν να επιστρέψουν στην Ελλάδα».⁷ Αλλά πέρα από τα πράγματα στην Ελλάδα που καλούσαν τους πρόσφατους εμιγκρέδες να επιστρέψουν, υπήρχαν πολλά στην Παλαιστίνη που τους έδειχναν την έξοδο. Μέχρι το 1937, είχαν περάσει κρυφά στην Παλαιστίνη πενήντα χιλιάδες όπλα και εκατοντάδες χιλιάδες πυρομαχικά. Η βία ανάμεσα σε άραβες και εβραίους ήταν καθημερινό φαινόμενο.⁸ Στο Τελ Αβίβ τα εγκλήματα ήταν τόσο συχνά ώστε αποκαλούσαν την πόλη «Σικάγο της Παλαιστίνης».⁹ Η αραβική εξέγερση προκάλεσε βομβιστικές ενέργειες ανάμεσα στις δύο κοινότητες. Στις αρχές του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, η περιοχή βρισκόταν ήδη «σε κατάσταση πολιτικής, οικονομικής και ψυχολογικής ταραχής». Ο Τύπος ανέφερε με θλίψη πως «συγκρούσεις, σαμποτάζ, απαγωγές, βομβιστικές ενέργειες, εκτροχιασμοί τρένων και τρόλεϊ,

ελεύθεροι σκοπευτές και ένοπλες ληστείες έχουν γίνει καθημερινό φαινόμενο».¹⁰

Μια δεκαετία αργότερα, με τη μετανάστευση από την Ελλάδα να έχει αυξηθεί, η κατάσταση ήταν ακόμη πιο εύφλεκτη. Μέχρι το 1947, κάποιες περιοχές της χώρας έμοιαζαν με φυλακές. «Η Ιερουσαλήμ είναι χωρισμένη με συρματοπλέγματα. Σε πολλά μέρη μπορούν να μπουν μόνο όσοι είναι εφοδιασμένοι με ειδικές άδειες, και ο συνηθισμένος κόσμος αναγκάζεται να κινείται μέσα στην πόλη όπως μπορεί.» Ο εβραϊκός Τύπος διαμαρτυρόταν πως διαιρώντας έτσι την πόλη, οι βρετανοί είχαν δημιουργήσει μια κατάσταση στην οποία «η κατοχή σπιτιού και η συνέχιση της οικογενειακής ζωής εξαρτώνται από... ουσιαστικά ανόητες διακρίσεις [ανάμεσα στις διάφορες εθνικότητες]».¹¹ Ένας απογοητευμένος έλληνας παρατηρητής, ο Ελιάχου Ζακούτα, σχολίαζε ειρωνικά πως «το συρματοπλέγμα... [είχε] καταστήσει τόσο κοινό στην Παλαιστίνη που δικαιολογημένα θα μπορούσε να γίνει το έμβλημά της». Σε μια προσπάθεια να ελέγξει την κατάσταση, η Βρετανία κήρυξε στρατιωτικό νόμο σε Τελ Αβίβ και Ιερουσαλήμ, απέκλεισε πολυπληθείς περιοχές, σταμάτησε τη διανομή αλληλογραφίας και απαγόρευσε τις τηλεφωνικές επικοινωνίες.¹² Οι απαγορεύσεις της κυκλοφορίας ήταν επίσης συχνές.¹³ Οι βίαιες συγκρούσεις δεν γίνονταν μόνο μεταξύ εβραίων και αράβων. Οι σιωνιστές πολεμούσαν τους αντισιωνιστές και οι θρησκευόμενοι εβραίοι μάχονταν το κοσμικό πολιτικό κατεστημένο. Την άνοιξη του 1951 η Μπριτ Καναϊμ, μια υπερροθόδοξη οργάνωση σχεδίαζε να ανατινάξει με βόμβα την ισραηλινή Κνεσσέτ (Βουλή).¹⁴ Άλλες υπερροθόδοξες και τρομοκρατικές οργανώσεις όπως η Συμμορία του Στερν και η Νατουρέι Καρτά, συνωμοτούσαν και αυτές εναντίον της κυβέρνησης.

Η κατάσταση ήταν δύσκολη και οικονομικά. Για δεκαετίες η Παλαιστίνη έπασχε από υψηλή ανεργία, ειδικά ανάμεσα στους καινούριους μετανάστες. Ενώ οι θεσσαλονικείς που είχαν πάει εκεί τον δέκατο ένατο αιώνα είχαν ευημερήσει, αφήνοντας τα σημάδια τους σε διάφορους επαγγελματικούς τομείς, οι νεοφερμένοι δύσκολα έβρισκαν δουλειά και σπίτι.¹⁵ Στα μέσα της δεκαετίας του 1930, εκατοντάδες άτομα, ανάμεσά τους και εβραίοι, είχαν κάνει αίτηση στο ιταλικό προξενείο της Ιερουσαλήμ ελπίζοντας να βρουν δουλειά στην Αιθιοπία.¹⁶ Στις

αρχές της ίδιας δεκαετίας, ο τουρισμός ήταν η βασική πηγή εισοδήματος της Παλαιστίνης μετά τη βιομηχανία πορτοκαλιών, αλλά μέχρι το τέλος της, είχε καταρρεύσει λόγω των συγκρούσεων αράβων και εβραίων.¹⁷ Με το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου η κατάσταση επιδεινώθηκε, κυρίως εξαιτίας του τεράστιου μεταπολεμικού μεταναστευτικού κύματος. Ο πληθυσμός του Ισραήλ διπλασιάστηκε ανάμεσα στο 1948 και το 1952. Οι εξαιρετικά περίπλοκες και δυσμενείς συνθήκες υπό τις οποίες πραγματοποιήθηκε αυτό είναι πλήρως τεκμηριωμένες, με πιο γνωστό το βιβλίο του Τομ Σεγκέβ *1949. Οι πρώτοι ισραηλινοί. «Ο μετανάστης γίνεται ένας αριθμός»*, έγραφε ένας δημοσιογράφος, μια ανώνυμη κουκκίδα σε ένα τεράστιο πλήθος που ζούσε στην αθλιότητα των μεταβατικών στρατοπέδων για μήνες ολόκληρους.¹⁸ Οι πληγές του πολέμου του 1948 ήταν ακόμα ανοιχτές.¹⁹ Η μαζική εισροή μεταναστών άσκησε τεράστιες πιέσεις στην οικονομία και την ίδια στιγμή προηγούμενες πηγές εσόδων, κυρίως ο τουρισμός, σχεδόν εκμηδενίστηκαν.

Οι συνθήκες επιδεινώνονταν από το γεγονός πως η αποκαλούμενη «χωρητικότητα» της Παλαιστίνης –η ικανότητά της να δέχεται μετανάστες– εξαρτάτο από την εποίκιση άγονων περιοχών, ιδιαίτερα στην έρημο Νεγκέβ στα νότια. Ενώ οι μετανάστες τη δεκαετία του 1930 εγκαταστάθηκαν κυρίως στο Τελ Αβίβ και τη Χάιφα, έκτοτε όλο και περισσότεροι αναγκάζονταν να κατοικήσουν σε αγροτικές περιοχές. Καλλιεργούσαν κίτρα, αβοκάντο και μπανάνες, εργάζονταν σε ιχθυοκαλλιέργειες και οργάνωναν αγροτικές κοινότητες σε απόμακρες περιοχές.²⁰ Κυρίαρχες ομάδες μεταναστών, οι οποίοι είχαν έλθει στο Ισραήλ πριν από τον πόλεμο σε μεγάλους αριθμούς, δημιουργούσαν τις δικές τους γειτονιές, όπως ο Οικιστικός Σύνδεσμος Ρουμάνων στο Τελ Αβίβ.²¹ Οι έλληνες και οι άλλες εθνοτικές ομάδες που ήρθαν αργότερα –σχεδόν όλοι σεφαραδίτες– δυσκολεύονταν να βρουν στέγη.

Ακόμα και για πολλούς από τους έλληνες που με χαρά βρίσκονταν στην Παλαιστίνη, τα πράγματα δεν ήταν εύκολα. Οι μετανάστες που έρχονταν λαθραία με πλοία συλλαμβάνονταν από το βρετανικό ναυτικό· όσοι προλάβαιναν να φτάσουν στη στεριά οδηγούνταν σε πλοία για απέλαση. Το πιο διάσημο από αυτά τα παράνομα πλοία μεταφοράς μεταναστών ήταν, βέβαια, το *Exodus 1947*, το οποίο μετέφερε πάνω

από τέσσερις χιλιάδες τριακόσιους εβραίους από την κεντρική Ευρώπη. Κυκλοφόρησαν πολλές φωτογραφίες του πλοίου, στο οποίο είχαν απαγορεύσει να πιάσει στο λιμάνι, με τους μετανάστες να κρέμονται σαν τσαμπιά. Οι φωτογραφίες αυτές ήταν ο βασικός καταλύτης της ίδρυσης του Ισραήλ το 1948. Ενώ οι σιωνιστικές οργανώσεις όργωναν Αθήνα, Κέρκυρα, Πάτρα και Θεσσαλονίκη προπαγανδίζοντας ενθουσιωδώς, πολλοί από τους έλληνες που ανταποκρίθηκαν και ετοίμασαν τα πράγματά τους για την Παλαιστίνη, δεν γνώριζαν πως δεν θα τους επέτρεπαν καν την είσοδο. Πλοία της οργάνωσης *Haganah* που είχαν δέσει στη Χάιφα υποχρεώθηκαν να γυρίσουν πίσω υπό το απαθές βλέμμα των εκπροσώπων της Ειδικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Παλαιστίνη· οι λαθρομετανάστες μεταφέρονταν σε στρατόπεδα στην Κύπρο ή σε στρατόπεδα εκτοπισμένων στη Γερμανία.²²

Παρ' όλα αυτά, πολλοί από τους έλληνες μετανάστες, όπως και εκατοντάδες χιλιάδες άλλοι εβραίοι, ένιωθαν πως η Παλαιστίνη /Ισραήλ ήταν το μόνο μέρος που τους παρείχε κάποια ασφάλεια. Βρήκαν επίσης το μεσογειακό κλίμα ευχάριστα οικείο.²³ Παρότι πολιτισμικά ανοίκειος, ο τόπος ετούτος γεωγραφικά θύμιζε την πατρίδα –θάλασσα, ήπιο χειμώνας και βουνά– και επιπλέον, τουλάχιστον θεωρητικά, κάτι πρωτόγνωρο για τους εβραίους: ασφάλεια. Αιώνες πριν, η Θεσσαλονίκη είχε προσφέρει στους πρόσφυγες από την Ιβηρική μια παρόμοια αίσθηση άγνωστου και οικειότητας. Τώρα, μια ακόμα μετακίνηση σε μια απόμακρη γωνιά στα ανατολικά της Μεσογείου, τους έδινε την ίδια ανάμεικτη αίσθηση. Η οικογένεια του Παύλου Σίμσα έφυγε από την Καβάλα το 1940, όταν ο πατέρας του αποφάσισε πως έπρεπε να βρει ένα καλύτερο μέρος για να ζήσουν τα παιδιά του. Η οικογένειά του ήταν από τις λίγες που κατάλαβαν τόσο νωρίς πως η συμμαχία των βουλγάρων με τον Χίτλερ σε συνδυασμό με την εγγύτητα στη Θράκη, προμήνυε δεινά για τους εβραίους της περιοχής. Πολλά χρόνια αργότερα, ο Σίμσας παρομοίαζε την προπολεμική Θράκη με το Ισραήλ, ένα μέρος όπου οι εβραίοι ζούσαν ευτυχισμένοι, αλλά ήταν περικυκλωμένοι από εχθρούς. Το Ισραήλ του θύμιζε την πατρίδα του. Αλλά παρ' όλο που η Καβάλα ήταν καταπληκτικό μέρος για να ζει κανείς, η ασφάλεια του Ισραήλ ήταν πολύ καλύτερη.²⁴

Η μετανάστευση από την Ελλάδα στο Ισραήλ συνεχίζεται μέχρι

σήμερα, κυρίως λόγω της έλλειψης στην Ελλάδα νέων σε ηλικία γάμου. Το 1958, η Εσθήρ Πιτσόν, μία από τις λίγες εβραίες που επανεγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα μετά τον πόλεμο, είχε μια κόρη παντρεμένη με ισραηλινό και ζούσε στο Ισραήλ, και σχεδίαζε να στείλει και την άλλη κόρη της εκεί να βρει γαμπρό.²⁵ Η Λουτσιάνα Μοδιάνο-Σουλάμ, η οποία βρέθηκε από τη Ρόδο στο Άουσβιτς τους τελευταίους μήνες του πολέμου, επέστρεψε στο νησί, όπου ο άντρας της υπηρετούσε ως σαμάς (ψάλτης, νεωκόρος) στη συναγωγή. Σε μια συνέντευξη το 1968, κι αυτή παραδέχτηκε: «Το όνειρό μου είναι να στείλω τις τρεις κόρες μου στο Ισραήλ, γιατί εδώ δεν θα βρουν άντρα να κάνουν οικογένεια».²⁶ Πολλοί απ' αυτούς που έμειναν στην Ελλάδα είδαν τα παιδιά τους να παντρεύονται χριστιανούς, και πολλοί δεν το μετάνιωσαν. Η Μάτυ Αζαρία από τη Θεσσαλονίκη, επέστρεψε από τα στρατόπεδα και εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα. Και οι δύο κόρες της και μια ανιψιά της παντρεύτηκαν χριστιανούς με πολιτικό γάμο. «Και οι δύο είναι πολύ καλά παιδιά. Μας αγαπούν και μας σέβονται.»²⁷ Αλλά σε όσους δεν αρέσει η ιδέα των μεικτών γάμων, το Ισραήλ ήταν πάντα η καλύτερη επιλογή. Και ενώ υπάρχουν σχετικά λίγοι έλληνες εβραίοι στο Ισραήλ, ο έλληνας ως πολιτισμικός τύπος έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις στη σφαίρα της πολιτισμικής φαντασίας του σύγχρονου Ισραήλ.

Το ελληνικό τραγούδι: Οι έλληνες εβραίοι στη σφαίρα της πολιτισμικής φαντασίας του Ισραήλ

Αισθάνομαι ηλίθιος – ήρθα εδώ από τη Θεσσαλονίκη πριν τριάντα χρόνια, και δεν έχω τίποτα! Εσείς [οι ασκενάζι] εμφανίζεστε και έχετε αμέσως τα πάντα.

Ο Σαλαμόνικο προς τον Ταντέους Μπερεζόφσκι, στο ισραηλινό φιλμ *Σαλαμόνικο*, 1972

Στην κινηματογραφική επιτυχία του 1972 *Σαλαμόνικο*, ένας καλοκάγαθος αλλά αγροίκος έλληνας εβραίος προσπαθεί να ανέβει στην ισραηλινή κοινωνία.²⁸ Με την επιμονή της γυναίκας του που μεγαλοπιάνεται, ο Σαλαμόνικο με την οικογένειά του μετακομίζουν από τις

φτωχογειτονιές του λιμανιού σε μια μοδάτη συνοικία στα βόρεια του Τελ Αβίβ, όπου οι ασκενάζι γείτονες τον περιφρονούν και τον χλευάζουν. Στη γιορτή που κάνει για το νέο του σπίτι μαζεύονται ένα σωρό σεφαραδίτες φίλοι και συγγενείς και με μπουζούκια γλεντάνε όλο το βράδυ σηκώνοντας στο πόδι όλη την πολυκατοικία. Οι γείτονες παραπονούνται πως δεν μπορούν να ξεχωρίσουν ποιος είναι και ποιος δεν είναι συγγενής του – «είσαστε τόσο πολλοί!». Παρ' όλο που ο Σαλαμόνικο επιμένει στην παράδοση, τα παιδιά του κάθε Παρασκευή τρέχουν σε πάρτι, τον διακόπτουν όταν τρώνε όλοι μαζί και αδιαφορούν για τις επιθυμίες του. Όταν η έφηβη κόρη του παρασύρεται σε ένα πάρτι από έναν νεαρό ασκενάζι και μένει έγκυος, ο Σαλαμόνικο απαιτεί να παντρευτούν. Οι γονείς του νεαρού σοκάρονται από την πρόταση, αντιπροτείνοντας πως «Με χαρά θα πληρώναμε για την έκτρωση». Ο Σαλαμόνικο επιβάλλει τη θέλησή του, και σε αυτό το φιλμ, πολύ καλύτερο από το μεταγενέστερο *Γάμος αλά ελληνικά*, το γεγονός ενώνει την τεράστια, γλεντζέδικη οικογένεια του Σαλαμόνικο με τους ψηλομύτες Ευρωπαίους, που μένουν άναυδοι καθώς οι έλληνες χορεύουν τσιφτετέλι, κατεβάζουν τόνους ούζο και γενικά δείχνουν πως ξέρουν να το διασκεδάζουν.

Ο Σαλαμόνικο είναι η ισραηλινή εκδοχή της πεμπτουσίας του έλληνα. Εργάζεται στο λιμάνι και έχει παχύ μουστάκι, μεγάλη οικογένεια, απλό μυαλό και μεγάλη καρδιά. Είναι αγροίκος και ανατολίτης: όταν ένας πολωνός φίλος τον πηγαίνει σε ένα γαλλικό εστιατόριο, ο Σαλαμόνικο κάνει σκηνή. Αηδιασμένος από το φαγητό και το κρασί, παραγγέλνει αράκ (ρακί) και μεζέδες, ενώ ο σερβιτόρος τον επιπλήττει λέγοντας: «Εδώ είμαστε πολιτισμένοι». Ζει στο Ισραήλ εδώ και δεκαετίες, αλλά παραμένει κλεισμένος στο ελληνικό κουκούλι του, συχνάζει σε ταβέρνες, κάνει παρέα με άλλους έλληνες και ποτέ δεν έμαθε να διαβάζει. Η γλώσσα του διανθίζεται με εκφράσεις στα ελληνικά, τα λαντίνο και τα τουρκικά, και αυτός με τη γυναίκα του είναι φανατικοί θαυμαστές της ελληνικής βασιλικής οικογένειας την οποία θεωρούν την επιτομή της αριστοκρατίας και της κομψότητας.

Το φιλμ είναι μια περίεργη σύνθεση της προπολεμικής εβραϊκής Ελλάδας και της άποψης του Ισραήλ για τη χώρα της δεκαετίας του '70. Ο Σαλαμόνικο είναι επίσης ένα κράμα σεφαραδίτικων και ρω-

μανιώτικων στοιχείων· οι αντιφάσεις ανάμεσα στις «ξένες» πλευρές των σεφαραδιτών και τις «πιο ελληνικές» πλευρές των ρωμανιωτών οι οποίοι είχαν προγενέστερα παίξει σημαντικό ρόλο στην ελληνική εβραϊκή κουλτούρα συγχέονται στο πρόσωπο του Σαλαμόνικο. Τα χαρακτηριστικά της κινηματογραφικής περσόνας όπως τα απέδωσαν οι ασκενάζι κινηματογραφιστές που τη δημιούργησαν είναι τυπικά της παλιάς Θεσσαλονίκης: η γλώσσα του, η δουλειά του, η προσκόλληση στις παραδόσεις.²⁹ Τα υπόλοιπα όμως είναι η Ελλάδα της εργατικής τάξης τη δεκαετία του 1970. Η ελληνική λαϊκο-ποπ μουσική και οι χοροί σε στιλ Ζορμπά στα γλέντια, η εμφάνιση του Σαλαμόνικο (με ναυτικό κασκέτο κολλημένο μονίμως στο κεφάλι του), και τα φαγητά και τα ποτά –σε μόνιμη θέα σε όλη τη διάρκεια του φιλμ– βγήκαν κατευθείαν από τουριστικό φυλλάδιο. Βασικά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής Θεσσαλονίκης αγνοούνται: ο κοσμοπολιτισμός και η μόρφωση πολλών κατοίκων της, η έντονη επιρροή της στην περιοχή και πάνω απ' όλα η αίσθηση ανωτερότητας της κοινότητας απέναντι σε άλλες μορφές ιουδαϊσμού. Στο *Σαλαμόνικο*, ο έλληνας εβραίος ήταν συγχρόνως ανατολίτης και εξελληνισμένος.

Παρά τον μικρό τους αριθμό, οι έλληνες εβραίοι καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος στη σφαίρα της πολιτισμικής φαντασίας του Ισραήλ. Η εικόνα του θεσσαλονικιού φορτοεκφορτωτή –καλόκαρδου, δυνατού, και απλού ανθρώπου της θάλασσας– είχε γίνει από νωρίς πολιτισμικό αρχέτυπο, αν και ο όρος έλληνας άρχισε να χρησιμοποιείται για να περιγράψει τους μετανάστες από τη Θεσσαλονίκη μόνο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.³⁰ Οι θεσσαλονικείς θεωρούνταν από παλιά εξαιρετικοί στην εμπορικής κλίμακας αλιεία· οι πρώτοι εβραίοι στην Παλαιστίνη έμαθαν το επάγγελμα από αυτούς καθώς και από ιταλούς, ρουμάνους και άραβες.³¹ Για δεκαετίες, κινηματογραφικές ταινίες, βιβλία και νούμερα κωμωδίας αναφέρονται στον έλληνα του λιμανιού. Ο ηθοποιός που έπαιξε τον ρόλο του Σαλαμόνικο –ο Ρεουβέν Μπαρ-Γιοτάμ– είναι μαροκινός και έχτισε την καριέρα του παίζοντας σε κωμωδίες τον καλόκαρδο έλληνα. Ο έλληνας εβραίος, συγχρόνως σεφαραδίτης και ευρωπαίος, αποδείχτηκε βολική συμβολική γέφυρα ανάμεσα στους συχνά αποξενωμένους κόσμους του εβραϊσμού της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης από τη μια, και από την άλλη,

της βαριάς αραβικής κουλτούρας των πάνω από ένα εκατομμύριο μίζραχίμ, ή «ανατολιτών εβραίων» που είχαν έρθει στο Ισραήλ από την Υεμένη, τις χώρες του Μαγκρέμπ, την Αίγυπτο, το Ιράκ και άλλες αραβικές περιοχές από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Οι έλληνες εβραίοι ήταν και πάλι η γέφυρα ανατολής και δύσης.

Η σχέση του Ισραήλ με το περιβάλλον της Μέσης Ανατολής είναι αμφίροπη. Παρ' όλο που η ισραηλινή κουλτούρα έχει σφετεριστεί και εξωραϊσει τα πιο αθώα στολίδια του (για παράδειγμα, το φαλάφελ, ένα αραβικό πιάτο, έχει ανακηρυχθεί εθνικό φαγητό· ο παλαιστινιακός κάκτος συμβολίζει τον τραχύ ισραηλινό χαρακτήρα και η αιγύπτια τραγουδίστρια Ουμ Καλσούμ ήταν η επιτομή του «κουλ»), τα πιο προβληματικά χαρακτηριστικά της αραβικότητάς της είτε περιφρονούνται είτε αγνοούνται. Όπως στη Γαλλία με την αποικιοκρατία στη βόρεια Αφρική τα υλικά ποικίλματα της κουλτούρας του Μαγκρέμπ έγιναν της μόδας, η κυρίαρχη ισραηλινή κουλτούρα έχει υιοθετήσει και ιδανικοποιήσει διάφορα αραβικά στοιχεία ενώ αποστασιοποιείται από τους άραβες. Πολλές από αυτές τις αραβικές πολιτιστικές προσαρμογές είχαν μεσάζοντες τους μίζραχίμ, η κουλτούρα των οποίων είναι κυρίως αραβική. Και όμως οι μίζραχίμ θεωρούνταν ανέκαθεν ως κατώτεροι παρείσακτοι από την ασκενάζικη, δυτικότερη κουλτούρα του Ισραήλ· πίσω από την πολυσυζητημένη σύγκρουση ισραηλινών και παλαιστινίων κρύβεται ένα κοινωνικό ρήγμα ανάμεσα στους ευρωπαίους και τους «ανατολίτες» εβραίους.³² Ο εναγκαλισμός της εξιδανικευμένης ελληνικότητας από την ισραηλινή κουλτούρα μπορεί να θεωρηθεί ως μια λανθάνουσα απόπειρα να γεφυρωθεί το χάσμα. Οι έλληνες, με απλά λόγια, έχουν συχνά λειτουργήσει στο ισραηλινό πολιτισμικό φαντασιακό ως «ασφαλείς» μίζραχίμ.

Εκτός άλλων, αυτό δημιούργησε και το παράδοξο ισραηλινό φαινόμενο των ψευδο-ελλήνων τραγουδιστών, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Ζοχάρ Αργκόβ, τον εξαιρετικά δημοφιλή υεμενίτη καλλιτέχνη των δεκαετιών 1970 και 1980. Ο Ζοχάρ Ορκαμπί γεννήθηκε στην πόλη Ρισόν ΛεΖιόν, στο Ισραήλ, το 1955. Όπως και πολλοί άλλοι μίζραχίμ, ο Αργκόβ άλλαξε το εμφανώς «ανατολίτικο» επώνυμό του υιοθετώντας ένα άλλο, αθώα ισραηλιτικό και ασκενάζι. Τη δεκαετία του 1970 έγινε διάσημος με το τραγούδι «Ελινόρ». Το

τραγούδι αυτό, μια εβραϊκή εκδοχή του «Υπάρχω» του Στέλιου Καζαντζίδη, είναι ίσως το μεγαλύτερο μιζραχί σουξέ όλων των εποχών. Ο Αργκόβ ηχογράφησε αμέτρητα ελληνικά τραγούδια, μερικά στην εβραϊκή και άλλα σε άθλια, σχεδόν ακατάληπτα ελληνικά. Το 1984 πρωταγωνίστησε στο μιούζικαλ *Καζάχ*.³³ Ο Αργκόβ θεωρείται από πολλούς φανατικούς θαυμαστές του μάρτυρα της προκατάληψης των ασκενάζι απέναντι στους μιζραχί. Ενώ απολάμβανε την επιτυχία του συνελήφθη για κατοχή ναρκωτικών και αυτοκτόνησε στη φυλακή το 1987. Ένα από τα πολλά sites που είναι αφιερωμένα στη μνήμη του έχει για μουσική υπόκρουση το τραγούδι του Έλτον Τζον «Candle in the Wind». Γραμμένοι για τη Μέριλιν Μονρόε, οι στίχοι του τραγουδιού – «Σε ανέβασαν σε ένα βάθρο και σε έκαναν να αλλάξεις το όνομά σου» – προβάλλουν την εικόνα ενός ειδώλου παρεξηγημένου, θύματος εκμετάλλευσης, που η καλλιτεχνική επιτυχία του εξαρτάται από την επιτυχή συγκάλυψη της ταπεινής καταγωγής του.³⁴ Όπως και με τη Μονρόε, η μεγαλύτερη φήμη για τον Αργκόβ ήρθε κατόπιν και εν μέρει εξαιτίας της αυτοκτονίας του σε τόσο νεαρή ηλικία – μια αυτοκτονία που αντικατόπτριζε το εσωτερικό μαρτύριο της αγωνίας να ξεφύγει από τις ρίζες του. Το *Ζοχάρ: Τα μπλουζ της Μεσογείου*, ένα ντοκιμαντέρ του 1993 για τον Αργκόβ, καταπιάνεται με αυτό ακριβώς το θέμα.³⁵ Τα τραγούδια που τραγουδούσε ο Ζοχάρ ήταν αμιγώς ελληνικά – όχι ελληνοεβραϊκά ή σεφαραδιτικά αλλά οι επιτυχίες της σύγχρονης ελληνικής λαϊκής μουσικής. Εκτός απ' αυτόν, δεκάδες ισραηλινοί «έλληνες τραγουδιστές» – μερικοί ελληνικής καταγωγής, αλλά οι περισσότεροι, όπως ο Αργκόβ, μιζραχίμ από αραβικές χώρες – τραγουδούσαν αυτού του είδους τη μουσική.

Στα τέλη του 1950 ο Άρης Σαν, ένας ελληνορθόδοξος τραγουδιστής από τη Θεσσαλονίκη, για να αποφύγει τη στράτευσή του στον ελληνικό στρατό, διέφυγε στη Χάιφα όπου και ξεκίνησε μια νέα καριέρα. Ο Σαν έγινε αργότερα ο σταρ του νάιτ κλαμπ *Αριάννα* στη Γιάφα, ιδιοκτησίας ενός εβραίου από τη Θεσσαλονίκη, το οποίο ήταν γνωστό για την ελληνική μουσική του. Η άφιξή του εκεί συνέπεσε με την εισροή στο Ισραήλ εκατοντάδων χιλιάδων μιζραχίμ. Την εποχή εκείνη, η ελληνική λαϊκή μουσική παρείχε έναν «καθωσπρέπει» τρόπο να απολαύσει κάποιος δημοσίως τους μουσικούς ήχους που τόσο αγαπούσαν

οι εβραίοι από τις αραβικές χώρες.³⁶ Ο Σαν (που εμφανίζεται και στην ταινία *Σαλαμόνικο* ως τραγουδιστής στη γιορτή που κάνει ο Σαλαμόνικο για το καινούργιο του σπίτι) και άλλοι έλληνες καλλιτέχνες σύντομα έδωσαν την έμπνευση σε διάφορους μουσικούς μιζραχίμ να παίξουν κι αυτοί «ελληνική μουσική». Καλλιτέχνες όπως οι Αργκόβ, Στάλος, Νικολής, Χαΐμ Μοσέ και Λέβιτρος έκαναν καριέρα τραγουδώντας ελληνικές επιτυχίες και κατασκευάζοντας μια ελληνική ταυτότητα γύρω από την αυθεντική, ως επί το πλείστον μιζραχί δική τους. Ο Λέβιτρος, για παράδειγμα, (που στον δίσκο του αναφέρεται στη μουσική του ως «ανατολίτικη» «Οριεντάλ»), κατάγεται από το Ιράκ και γεννήθηκε στο Ισραήλ. Εξελλήνισε το αρχικό όνομά του, Λεβί Μου' αλέμ, προσθέτοντας την ελληνόηχη κατάληξη «τρος», και εξηγεί πως «δεν γεννήθηκε έλληνας» αλλά έγινε έλληνας μέσω της ελληνικής μουσικής που «μιλάει σε κάθε τόπο και σε κάθε άνθρωπο».³⁷

Η ελληνική μουσική έδωσε στον Αργκόβ και άλλους μιζραχίμ τραγουδιστές ένα «αποδεκτό» εργαλείο για να εκφράσουν την ανατολίτικη καταγωγή τους. Η ελληνική γλώσσα, την οποία λίγοι γνώριζαν, αντικατέστησε την αραβική – η οποία ήταν για πολλούς δεύτερη, αν όχι η μητρική, γλώσσα. Με το να «γίνονται έλληνες», υποβάθμιζαν την αραβικότητά τους και μετακινούνταν πιο δυτικά στην κλίμακα Ανατολής-Ευρώπης. Η πλειοψηφία του ακροατηρίου τους ήταν μιζραχίμ. Όπως ακριβώς η κατάταξη όλων των μη ευρωπαϊών στο Ισραήλ ως σεφαραδιτών (παρά το γεγονός ότι οι περισσότεροι μιζραχίμ δεν έχουν δεσμούς με την ισπανική ή την κουλτούρα λαντίνο) έχει αποστειρώσει και ελαχιστοποιήσει τα εμφανώς αραβικά χαρακτηριστικά της κουλτούρας τους, ο εναγκαλισμός της ελληνικής μουσικής ήταν ένα μέσον στο οποίο οι μιζραχίμ βρήκαν έναν μη απειλητικό, ημιεξευρωπαϊσμένο τρόπο πολιτισμικής έκφρασης.

Την ίδια στιγμή, για διαφορετικούς λόγους, και οι ασκενάζι υιοθέτησαν την ελληνική μουσική. Τη δεκαετία του 1980, ο ροκ τραγουδιστής Γεχούντα Πόλικερ, μόνιμος θαμώνας του ασκεναζικού τοπ τεν, «ανακάλυψε» τις ελληνικές ρίζες του. Η οικογένεια Πόλικερ, με καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη, ανήκε στη δεμένη και σε μεγάλο βαθμό σεφαραδιτική εργατική τάξη του Ισραήλ, αλλά η ύψους grunge μουσική του Πόλικερ αντανάκλούσε το γούστο του ασκεναζικού μουσι-

κού συρμού. Στα τριάντα του ο Πόλικερ άρχισε να ενδιαφέρεται ζωηρά για τις θεσσαλονικιώτικες ρίζες του, αποκαλύπτοντας τον αντίκτυπο που είχε για πολλές γενιές της οικογένειάς του το Ολοκαύτωμα. Όλο και περισσότερο, το Ολοκαύτωμα και η ελληνική Αριστερά αναδεικνύονταν σε επίκεντρα της μουσικής του. Ο Πόλικερ μετάφρασε και τραγούδησε πολλά αντάρτικα τραγούδια. Εξερευνώντας το παρελθόν και την ελληνικότητά του, υποστήριζε πως το Ισραήλ έπρεπε να αποκτήσει ταυτότητα μεσογειακής χώρας, ενώ η αναβίωση της ελληνικής Αριστεράς εξυπηρετούσε στον σχολιασμό της τρέχουσας πολιτικής του Ισραήλ, ιδιαίτερα έναντι των παλαιστινίων.³⁸ Ως μέρος της προσωπικής του μεταμόρφωσης, ο Πόλικερ ανέπτυξε ενδιαφέρον και για τη σύγχρονη Ελλάδα, καλώντας διάσημους τραγουδιστές, όπως η Γλυκερία, στο Ισραήλ για να τραγουδήσουν μαζί του. Στην περίπτωση του Πόλικερ, η ελληνικότητα – μια αυθεντική ελληνικότητα, όπως τό-νιζε με έμφαση ο Πόλικερ– ήρθε να περιπλέξει ακόμα περισσότερο την έννοια ασκεναζικό. Ενώ οι ανατολίτες τραγουδιστές εξευρωπαϊζονταν μέσω της ελληνικής μουσικής, οι πιο σύγχρονοι καλλιτέχνες όπως ο Πόλικερ είδαν την ελληνική μουσική ως όχημα μιας θετικής στροφής προς τον οριενταλισμό και ως μέσον αμφισβήτησης των κυρίαρχων κατηγοριών της ισραηλινής κουλτούρας.

Αυτή η διττή αποδοχή της ελληνικής μουσικής έχει τελευταία συγκλίνει, γεννώντας ένα νέο κύμα «ελλήνων» τραγουδιστών, ανάμεσά τους και οι Σλόμι Σαράνγκα (Ελληνικό Γλέντι), Γεχούντα Σαλέας (Οι μεγαλύτερες ελληνικές επιτυχίες), και ο Μποάζ Ταμπίμπ (Ο Τρελό-έλληνας). Κλασικά ελληνικά λαϊκά τραγούδια όπως το «Φύγε, φύγε», «Όχι, όχι», «Μην περιμένεις πια» και «Το πάπλωμα» είναι πολύ γνωστά στο Ισραήλ. Αλλά και απόγονοι ελλήνων μεταναστών βγήκαν αργότερα στη σκηνή. Ο Στέλιος Κάνιος, παιδί ελλήνων μεταναστών, έχει τραγουδήσει αμέτρητες επιτυχίες του Στέλιου Καζαντζίδη, και έχει πουλήσει δεκάδες χιλιάδες δίσκους. Ο Κάνιος είναι περήφανος για την αυθεντική ελληνικότητά του και για το γεγονός ότι τραγουδάει στα ελληνικά.³⁹ Το είδος στο οποίο ανήκουν είναι τώρα γνωστό ως «Μουσική της Μεσογείου» (musika yam-tikhonit), ένας συμβιβασμός ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση που προσδιορίζεται με ένα γεωγραφικό όρο (Μεσόγειος) ο οποίος δεν βαρύνεται με τους συνειρμούς που

φέρουν οι όροι ασκεναζικό ή ανατολίτικο.⁴⁰ Πολύ λίγοι «πραγματικοί» έλληνες τραγουδιστές (δηλαδή όχι ελληνοεβραίοι) όπως η Γλυκερία, ο Γιώργος Νταλάρας και η Χάρις Αλεξίου είναι δημοφιλείς, ιδιαίτερα στους ασκενάζι· η αγορά του ισραηλινού ελληνικού τραγουδιού κυριαρχείται από την ισραηλινή εκδοχή του. (Ο Μίκης Θεοδωράκης στο Ισραήλ θεωρείται persona non grata και ο Τύπος συχνά καταφέρεται εναντίον του λόγω της ένθερμης υποστήριξής του στους παλαιστίνιους και των προκλητικών δηλώσεών του για τους «εβραίους».)⁴¹

Η ισραηλινο-ελληνική μουσική (το είδος που διακονεί ο Αργκόβ και μόνο μέχρι ενός σημείου το είδος του Πόλικερ το οποίο επίσης προέρχεται από τα ελληνικά λαϊκά αλλά κατατάσσεται στο «έθνικ» ροκ) είναι κομμάτι της ανατολίτικης μουσικής (musika mizrahit), μιας μουσικής η οποία «συνδυάζει συγκεκριμένα στερεότυπα στοιχεία από τη δυτική αλλά και την ανατολική μουσική παράδοση», και προσπαθεί «να απευθυνθεί σε ένα δυτικό ακροατήριο δημιουργώντας ένα στερεότυπο ανατολίτικο ήχο ευχάριστο για τα δυτικά αφτιά».⁴² Όπως η musika mizrahit στο σύνολό της προσπαθεί να γεφυρώσει τον κόσμο της Ανατολής με τον κόσμο της Δύσης, η ελληνική μουσική παίζει έναν ιδιαίτερος σημαντικό ρόλο για τους ασκενάζι αλλά και για τους μίζραχίμ ως μια ενδιάμεση, ευρωπαϊκή αλλά όχι εντελώς ευρωπαϊκή πολιτισμική έκφανση.⁴³ Όπως λέει ο Ντέιβιντ Μαργαρίτης, διευθυντής του Ράδιο Πειραιάς, ενός ραδιοφωνικού σταθμού που παίζει ισραηλινή ελληνική μουσική και εκπέμπει από το Γκους Νταν (88,8 FM): «Το μυστικό της ελληνικής μουσικής [είναι]...[πως] μπορεί και τους αγγίζει όλους – παλαιστίνιους, πολωνούς, ιρακινούς, όλους».⁴⁴

Το ολοκαύτωμα στη μνήμη των ελλήνων του Ισραήλ

Ο διαμεσολαβητικός ρόλος που παίζει η ελληνική μουσική στο Ισραήλ συμβολίζει με τον καλύτερο τρόπο ολόκληρη την ελληνική εβραϊκή ιστορία, τη θέση των ελλήνων εβραίων στο Ισραήλ και τη γεωγραφική θέση της ίδιας της Ελλάδας. Η μοναδική από τις σημαντικές μη ασκενάζι συλλογικότητες που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα και μία

από τις ελάχιστες εβραϊκές σεφαραδικές συλλογικότητες της Ευρώπης, οι έλληνες εβραίοι στο Ισραήλ ανήκουν στα συγκεχυμένα όρια Ανατολής και Δύσης που δεν αναφέρονται συχνά στην ιστορία του Ολοκαυτώματος. Τις δεκαετίες του 1980 και 1990, με τους τελευταίους επιζώντες του Ολοκαυτώματος να υποκύπτουν στη φυσιολογική φθορά του χρόνου, η προσπάθεια να καταγραφούν όσο το δυνατόν πιο πολλές μαρτυρίες απέκτησε επείγοντα χαρακτήρα.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, άρχισε να εκδίδεται το *Lo Nishkah!* (Δεν θα ξεχάσουμε!). Είναι έργο του Τμήματος Συνεχιζόμενων Γενεών του Ισραηλινού Οργανισμού Ελλήνων Διασωθέντων των Στρατοπέδων Εξολόθρευσης και εκδίδεται κάθε χρόνο την Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος. Έχει στόχο τη διατήρηση της ανάμνησης του Ολοκαυτώματος στην ελληνική εβραϊκή κουλτούρα και μας δίνει την άποψη της δεύτερης γενιάς ελλήνων του Ισραήλ σχετικά με την ελληνικότητα, την Ελλάδα και την άφιξη των ελλήνων εβραίων στη χώρα. Κάποια θέματα παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Κατ' αρχάς, οι έλληνες εβραίοι στο Ισραήλ ανακαλούν στη μνήμη τους την ελληνική *aliyah* (κυριολεκτικά άνοδος, έτσι αποκαλούν στα εβραϊκά τη μετανάστευση προς το Ισραήλ, σ.τ.μ.) ως πολύ πιο ομαλή απ' ό,τι δείχνουν τα ιστορικά αρχεία των δεκαετιών 1940 και 1950. Στο τεύχος του 1991, ο Σμούελ Ρεφαέλ, παιδί διασωθέντος, έγραφε: «Οι επιζώντες του Ολοκαυτώματος που γεννήθηκαν στην Ελλάδα ενσωματώθηκαν γρήγορα στο Ισραήλ, και εγκλιματίστηκαν άνετα χωρίς να επιβαρύνουν το σύστημα». ⁴⁵ Ένα άλλο επαναλαμβανόμενο θέμα είναι η άγνοια που είχαν οι περισσότεροι ισραηλινοί σχετικά με το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα. Στο τεύχος του 1990, ο Νταβίντ Κοέν, γιος του Λεόν, σχολίαζε:

Πάντα με ρωτούσαν, «Τι; Ήταν και οι εβραίοι της Ελλάδας στο Ολοκαύτωμα;» Δεν υπήρχαν πολλά άρθρα ή ιστορίες για τους εβραίους της Ελλάδας. Τα μέσα μιλούσαν πάντοτε για την εξέγερση του γκέτο της Βαρσοβίας, την κουλτούρα των εβραίων της Γερμανίας και της Πολωνίας. Στην Ελλάδα οι εβραίοι δεν ήταν κασέρ (καθαροί) εβραίοι; Σύμφωνα με τον πατέρα μου οι εβραίοι της Ελλάδας ήταν δίκαιοι, τίμιοι, [και] βοηθούσαν τους άλλους. ⁴⁶

Ο αποκλεισμός των ελλήνων εβραίων από την ιστορία του Ολο-

καυτώματος συσχετίζεται με την αμελητέα παρουσία τους εν μέσω των κυρίαρχων κατηγοριών –μιζραχί/ασκενάζι– της ισραηλινής κοινωνίας. Πολλές από τις μαρτυρίες που συνελέγησαν από έλληνες εβραίους τη δεκαετία του 1980 προήλθαν από επιζώντες που όταν τους πήραν τη συνέντευξη ζούσαν ήδη στο Ισραήλ για δεκαετίες. Πολλοί φιλτράρισαν τις αναμνήσεις τους μέσα από την αίσθηση πολιτισμικής απομόνωσης που ένιωθαν στο Ισραήλ. Ο Μάνο Αβραάμ Μπεν-Γιαακόβ από τη Θεσσαλονίκη, ήταν ένας από τους πολλούς επιζώντες που έδωσαν συνεντεύξεις τη δεκαετία του 1980. Έκλεισε τη μαρτυρία του –μια συγκλονιστική εξιστόρηση της ζωής στο Άουσβιτς– με μια αξιοσημείωτη δήλωση:

Τώρα που έχω διηγηθεί τα συμβάντα και την ιστορία στα στρατόπεδα, θα ήθελα να κάνω μερικά συμπερασματικά σχόλια, τα οποία κατά τη γνώμη μου αξίζουν να είναι μακροσκελέστερα από τα ίδια τα γεγονότα. Μας οδήγησαν όπως όλους τους εβραίους της Ευρώπης στα κρεματόρια, και η μοίρα μας δεν ήταν διαφορετική από των άλλων εβραίων. Όμως, κατά τη γνώμη μου, ο εβραϊσμός της Ελλάδας τράβηξε περισσότερα από κάθε άλλη κοινότητα στην Ευρώπη. Την ώρα της απελευθέρωσης, κανένας δεν φανταζόταν ότι θα υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στις [εβραϊκές] κοινότητες. Αλλά παρά τα όσα περάσαμε, μετά την απελευθέρωση μας αντιμετωπίζαν με μια συμπεριφορά προσβλητική. Αναφέρομαι στη συμπεριφορά των επιζώντων ασκενάζι, οι οποίοι κατακρατούσαν τη βοήθεια που προοριζόταν για εμάς όταν οργάνωναν τις εκδηλώσεις για τις μεγάλες γιορτές του 1945. Οι επιζώντες ασκενάζι υποστήριζαν πως ήμαστε ρεφορμιστές εβραίοι, και αυτό ήταν τρομερή προσβολή. Και κατά την ταπεινή μου άποψη από τότε δημιουργήθηκε το ρήγμα ανάμεσα στους σεφαραδίτες και τους ασκενάζι. Αλλά οι έλληνες δεν το βάζουν κάτω. ⁴⁷

Ο Μπεν-Γιαακόβ αναγνωρίζει ένα δίλημμα που πολλοί έλληνες εβραίοι αντιμετώπισαν αρχικά στα ναζιστικά και κατόπιν στα στρατόπεδα εκτοπισμένων ατόμων – ένα δίλημμα το οποίο στο Ισραήλ θα συνιστούσε ένα από τα καθοριστικά χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε σεφαραδίτες και ασκενάζι παραμένει μέχρι σήμερα ίσως το πιο εντυπωσιακό, αν και ανομολόγητο, χαρακτηριστικό της ισραηλινής κουλτούρας. Αλλά ενώ άλλες κατηγορίες εβραίων –«ανατολίτες» εβραίοι από αραβικές χώρες, από

τη μια, και ασκενάζι από την κεντρική και ανατολική Ευρώπη από την άλλη- ήταν άμεσα αναγνωρίσιμοι και μπορούσαν να περιγραφούν, οι έλληνες εβραίοι δεν ταίριαζαν εύκολα σε αυτό το δημογραφικό και πολιτισμικό σχήμα. Στο Ισραήλ, οι έλληνες εβραίοι δυσκολεύτηκαν να βρουν μια ταυτότητα που να αποτυπώνει και την «αληθινή» σεφαραδίτικη κουλτούρα τους αλλά την αναγνώρισή τους ως θυμάτων του Ολοκαυτώματος.

Η κεντρική σημασία του Ολοκαυτώματος για τη διαχωριστική αυτή γραμμή φαίνεται καθαρά από τα αρχεία της δίκης του Άιχμαν, που έγινε στο Ισραήλ την άνοιξη του 1961. Η διαδικασία ακολούθησε γεωγραφική σειρά: οι μαρτυρίες και οι αποδείξεις ακολούθησαν την εξάπλωση του Ολοκαυτώματος, που είχε σε γενικές γραμμές ανατολική κατεύθυνση. Οι μαρτυρίες από την Ελλάδα ήταν προς το τέλος, ή το ανατολικό μέρος της δίκης και ακολούθησαν τις μαρτυρίες από τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία, ενώ προηγούνταν της Ρουμανίας και της Σλοβακίας. Η γεωγραφική προσέγγιση υπογράμιζε τη θέση των ελλήνων εβραίων ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση. Επέτεινε επίσης την εθνικοποίησή τους: το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδας, το οποίο παρουσίασε την αρχική μαρτυρία της χώρας για την 47η συνεδρίαση, η οποία ασχολήθηκε με τη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία και την Ελλάδα ήταν «στην πραγματικότητα ένα επίσημο συμβούλιο το οποίο ενεργεί εξ ονόματος του Βασιλείου της Ελλάδος», και τα ευρήματά του γίνονται δεκτά «ως επίσημη αναφορά εκ μέρους της κυβέρνησεως».⁴⁸ Με αυτό τον τρόπο, για πρώτη φορά από το τέλος της οθωμανικής διακυβέρνησης, το εβραϊκό συμβούλιο αναγνωριζόταν ως επίσημος φορέας της ελληνικής κυβέρνησης, μολονότι ενεργούσε εκ μέρους ενός ελληνικού εβραϊκού πληθυσμού ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος του είχε πάψει εδώ και μερικές δεκαετίες να υφίσταται στην Ελλάδα.

Το έγγραφο υπ' αριθμόν 832 που παρουσίασε το συμβούλιο έδινε περιληπτικά τα αριθμητικά δεδομένα των εβραϊκών πληθυσμών σε Θράκη, Μακεδονία, Θεσσαλία, κεντρική Ελλάδα, Πελοπόννησο, Ήπειρο και τα νησιά πριν από την κατοχή. Υπολόγιζε πως πριν από τις απελάσεις ζούσαν στη χώρα εβδομήντα επτά χιλιάδες εβραίοι από τους οποίους επέζησαν δέκα χιλιάδες. Βάση της αναφοράς ήταν το

ημερολόγιο του Γιοιμόβ Γεκουέλ, νομικού εκπροσώπου της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια της κατοχής. Ο Γεκουέλ συνελήφθη από τους γερμανούς κυριολεκτικά στη μέση μιας πρότασης, απελάθηκε και εξοντώθηκε στο Άουσβιτς. Το ίδιο το ημερολόγιο, το οποίο περιείχε εκτενείς σχολιασμούς για τον Μαξ Μέρτεν, τον Ντίτερ Βισλιτσένυ, τον Αλόις Μπρύνερ και άλλους ηγέτες του γερμανικού κατοχικού μηχανισμού, έγινε κι αυτό δεκτό ως πειστήριο. Ήταν γραμμένο στα ελληνικά, και για το δικαστήριο μεταφράστηκε στα εβραϊκά και τα γερμανικά.⁴⁹ Ο μοναδικός μάρτυρας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα ήταν ο Ισχάκ Νεχαμά, ο οποίος μίλησε μόνο για την πόλη του, τη Θεσσαλονίκη. Ένα αποτέλεσμα ήταν πως κατά διαδικασία της δίκης, η ταύτιση θεσσαλονικέων και ελλήνων έγινε ακόμα πληρέστερη.

Η Χάννα Γιαμπλόνκα έγραψε προσφάτως για την προσεκτική επιλογή των μαρτύρων στη δίκη του Άιχμαν, πως ήταν σχεδιασμένη να «διαμορφώσει τον τρόπο με τον οποίο θα έμενε στη μνήμη το Ολοκαύτωμα μέσα από αυτό το μεγάλης δημοσιότητας [γεγονός]». Μάρτυρες πρώτης επιλογής ήταν «οι προερχόμενοι από ιδιαίτερου ενδιαφέροντος μέρη» καθώς και οι εξαιρετικά μορφωμένοι και ευφραδείς.⁵⁰ Ο Νεχαμά πληρούσε και τα δύο κριτήρια. Πολλοί θεσσαλονικείς ήταν μορφωμένοι και πολύγλωσσοι και ως σεφαραδίτες είχαν μια εξωτική χροιά. Εκτός από την προφορική μαρτυρία του Νεχαμά στο δικαστήριο, το Μουσείο των Μαχητών των Γκέτο παρουσίασε τις μαρτυρίες εννέα ελλήνων εβραίων που ζούσαν εκτός Ισραήλ. Στο Ισραήλ, ο Σύνδεσμος Ελλήνων Εβραίων προσέφερε και άλλα ονόματα ως πιθανούς μάρτυρες.

Η δίκη του Άιχμαν ήρθε στο τέλος μιας δεκαετίας επιβαρημένης με διαμάχες ανάμεσα σε μίζραχιμ και ασκενάζι. Πέραν της μεγάλης παγκόσμιας σημασίας που είχε η δίκη, η ισραηλινή κυβέρνηση την έβλεπε ως τρόπο να διδάξει στους μίζραχιμ για το Ολοκαύτωμα, «παρουσιάζοντάς τους μια πτυχή της εβραϊκής ιστορίας με την οποία είχαν ελάχιστη ή καθόλου επαφή».⁵¹ Σύμφωνα με τα λόγια του διευθυντή του γραφείου του πρωθυπουργού Τέντυ Κόλλεκ: «Η δίκη είχε και άλλη μια σπουδαία λειτουργία την οποία είμαστε ανίκανοι να αποτιμήσουμε. Εν πάση περιπτώσει, στο Ισραήλ έχει μεγαλώσει μια γενιά

που δεν γνώρισε τον Χίτλερ, και ανάμεσά μας υπάρχουν εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες από εδάφη μακριά από την Ευρώπη, οι οποίοι δεν είχαν την εμπειρία της τραγωδίας για την οποία ακούμε».⁵²

Παρ' όλο που το Ολοκαύτωμα έπαιξε θεμελιώδη ρόλο στη σύγχρονη ιστορία των ασκενάζι –και της ασκεναζικής ηγεσίας του Ισραήλ– οι πάνω από ένα εκατομμύριο μιζραχί εβραίοι που ήρθαν στο Ισραήλ τη δεκαετία του 1950, είτε δεν το γνώριζαν είτε δεν ενδιαφέρονταν γι' αυτό. Η διαφορά στις αντιδράσεις των ασκενάζι και των μιζραχίμ στη δίκη απηχεί εν πολλοίς και τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο ομάδες στην ισραηλινή κοινωνία. Ενώ κάποιοι μιζραχίμ, όπως ο Κόλλεκ και άλλοι ήλπιζαν, ήρθαν πιο κοντά στους ασκενάζι εξαιτίας αυτών που έμαθαν στη δίκη του Άιχμαν, άλλοι κατέληξαν να αισθανθούν για ακόμα μια φορά περιθωριοποιημένοι και αποκλεισμένοι από το κυρίαρχο ασκεναζικό ρεύμα.⁵³

Για τους έλληνες, οι οποίοι καταλάμβαναν μια παράξενη θέση σε αυτό το σχήμα, η δυναμική αυτή επέφερε μεγάλη σύγχυση. Ο Νεχαμά, ως ο μοναδικός σεφαραδίτης μάρτυρας στη δίκη, έπρεπε να «προβάλει το κοινό πεπρωμένο του εβραϊσμού», καθώς η προσωπική του εμπειρία ως σεφαραδίτη διασωθέντος αποδείκνυε την κοινή μοίρα ασκενάζι και σεφαραδιτών.⁵⁴ Ο μεγαλεπήβολος στόχος επισκίασε τον ιδιαίτερο τρόπο που έζησαν οι έλληνες εβραίοι το Ολοκαύτωμα, και ενέταξε όλους τους έλληνες εβραίους στην ευρύτερη κατηγορία των σεφαραδιτών. Οι ηγέτες του ελληνο-ισραηλινού συνδέσμου, Ζαν Αλλαλούφ, Μορίς Αγιάς και Γιτζάκ Μπεν-Ρουμπί, έστειλαν ανοιχτή επιστολή στον εκδότη της εφημερίδας *ha-Tzofe* (Θεατής) διαμαρτυρόμενοι πως μόνο μία συνεδρίαση της δίκης του Άιχμαν είχε αφιερωθεί στους έλληνες εβραίους.⁵⁵ Την ίδια στιγμή, οι μη σεφαραδίτες έλληνες δυσανασχετούσαν για το γεγονός πως οι έλληνες εβραίοι είχαν γίνει συνώνυμοι των θεσσαλονικέων. Όπως οι έλληνες ως σύνολο ένιωθαν διαγραμμαμένοι από το ιστορικό του Ολοκαυτώματος όπως το απέδιδε το κυρίαρχο ασκεναζικό ρεύμα του Ισραήλ, οι ρωμανιώτες, οι γηγενείς, ελληνόφωνοι, μη-σεφαραδίτες εβραίοι, ένιωθαν αποκλεισμένοι από την ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού.⁵⁶

Η αίσθηση του «μη ανήκειν», που ένιωθαν σε διάφορες εκδοχές της,

οι έλληνες εβραίοι στο χριστιανικό πλαίσιο της Ελλάδας, με πολλούς τρόπους αναπαρήχθη και μετασχηματίστηκε στο πλαίσιο του μεταπολεμικού Ισραήλ. Στην Ελλάδα, οι ρωμανιώτες αγωνίζονταν να διαφοροποιηθούν από τους σεφαραδίτες. Στο Ισραήλ, ρωμανιώτες και σεφαραδίτες –τόρα έλληνες εβραίοι, μια εθνοτική κατηγορία– αγωνίζονταν να διαφοροποιηθούν συλλογικά από άλλους, μη-ευρωπαίους σεφαραδίτες αλλά και να διεκδικήσουν τη θέση τους ως διασωθέντες από την απόπειρα εξόντωσης του εβραϊσμού της Ευρώπης. Στην Ελλάδα, οι εβραίοι αισθάνονταν περισσότερο ή λιγότερο έλληνες σύμφωνα με την πολιτισμική πρακτική τους, τη γλώσσα που μιλούσαν, και αναλόγως αν ζούσαν στην Παλαιά ή τη Νέα Ελλάδα. Στο Ισραήλ, κατηγοριοποιήθηκαν όλοι ως έλληνες εβραίοι, παρ' όλο που η Ελλάδα που είχαν αφήσει έγινε, τις δεκαετίες του 1950 και 1960, μία από τις πλέον εθνικώς και θρησκευτικώς ομοιογενείς χώρες της Ευρώπης. Συγχρόνως, στο Ισραήλ η εικόνα των ελλήνων εβραίων έγινε περισσότερο ελληνική και λιγότερο εβραϊκή. Ο θεσσαλονικιός άλλαξε το φέσι του με ναυτικό κασκέτο, χόρευε παραδοσιακούς ελληνικούς χορούς, έπαιζε μπουζούκι και έπινε ούζο. Στο Ισραήλ, ήταν περισσότερο έλληνας απ' ό,τι είχε υπάρξει ποτέ στην Ελλάδα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ – ΕΛΛΗΝΙΚΗ Ή ΕΒΡΑΪΚΗ;

Στην ίδια την Ελλάδα, οι έλληνες εβραίοι τις τελευταίες δεκαετίες κατόρθωσαν σιγά σιγά να ανακάμψουν. Οι πέντε χιλιάδες εβραίοι που ζουν σήμερα στη χώρα ενδιαφέρονται ενεργά για τη διατήρηση και καταγραφή της ιστορίας τους και διεκδικούν τα δικαιώματά τους. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και τα εβραϊκά μουσεία Θεσσαλονίκης και Αθηνών επιδεικνύουν σημαντικό εκδοτικό έργο και οι προσπάθειες ελληνοεβραϊκών οργανώσεων στην Ελλάδα και το εξωτερικό οδήγησαν προσφάτως την ελληνική κυβέρνηση να αναγνωρίσει τη συνεισφορά των ελλήνων εβραίων στην ελληνική ιστορία, και να τιμήσει τις άφατες απώλειες της κοινότητας στο Ολοκαύτωμα. Τον Οκτώβριο του 2003 δίπλα στο εβραϊκό κοιμητήριο της Θεσσαλονίκης ανεγέρθηκε ένα μνημείο προς τιμήν των ελλήνων εβραίων στρατιωτών που σκοτώθηκαν το 1940-41. Τον Μάιο του ίδιου έτους, στην είσοδο του Γαλλικού Ινστιτούτου της πόλης εντοιχίστηκε αναμνηστική πλάκα για τους πολλούς μαθητές και καθηγητές του που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα. Στις 27 Ιανουαρίου 2004, επέτειο της απελευθέρωσης του Άουσβιτς-Μπίρκεναου, για πρώτη φορά στην Ελλάδα τιμήθηκε η Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος.¹ Μετά από έντονες διαπραγματεύσεις, η γερμανική κυβέρνηση άρχισε την απονομή συντάξεων σε ελληνικής καταγωγής θύματα των Ναζί· κατόπιν προηγούμενης συμφωνίας των κυβερνήσεων Γερμανίας και Ελλάδας, οι έλληνες

εβραίοι είχαν αποκλειστεί από τις αποζημιώσεις που είχαν καταβληθεί σε άλλους διασωθέντες. Δημόσια πρόσωπα παίρνουν θέση αναγνωρίζοντας την ελληνικότητα των εβραίων της χώρας. Την Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος, ο τότε υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Παπανδρέου υπενθύμισε στο ακροατήριό του πως «στη χώρα μας, έλληνες πολίτες, οι οποίοι έτυχε να είναι εβραίοι, συνελήφθησαν, φορτώθηκαν σε τρένα και μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης που σήμερα αποτελούν σύμβολο των απεχθέστερων αγριοτήτων που διεπράχθησαν ποτέ από την ανθρωπότητα». ² Παρόμοια γεγονότα και το 2006 τόνιζαν με έμφαση το κοινό πεπρωμένο όλων των ελλήνων και την ανάγκη η ελληνικότητα να αρθεί πάνω από θρησκευτικούς διαχωρισμούς. ³

Συγχρόνως, όμως, ο αντισημιτισμός δεν έχει εκλείψει από την Ελλάδα· από πολλές απόψεις, είναι ισχυρότερος από ποτέ. Και συνεχίζει να έχει επίκεντρο το επιχείρημα πως κατά κάποιο τρόπο οι έλληνες εβραίοι δεν είναι πραγματικοί έλληνες. Παρ' όλο που σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες οι εκδηλώσεις αντισημιτικής βίας είναι συγκριτικά λίγες, το γεγονός αποκαλύπτει την εμμονή του ευρωπαϊκού αντισημιτισμού σε όλη την ήπειρο αλλά και στην Ελλάδα, όπου μόλις ανεγείρονται μνημεία, αμέσως βεβηλώνονται. Στην Αθήνα, το μνημείο του εβραϊκού Ολοκαυτώματος έχει επανειλημμένα βαφτεί με σπρέι και έχουν σπάσει τη μαρμάρινη πλάκα. Απέναντι από τον σταθμό του Θησείου, η πλάκα που ονοματοδοτεί την Πλατεία Εβραίων Μαρτύρων από όπου οι εβραίοι φορτώθηκαν μαζικά για το Άουσβιτς, είχε την ίδια τύχη. Το 2000, σε ένα ιδιαίτερα απεχθές επεισόδιο, σχεδόν εκατό μνήματα στο εβραϊκό κοιμητήριο Αθηνών βιάστηκαν με ναζιστικά σύμβολα και συνθήματα όπως «Ο Χίτλερ είχε δίκιο». Συναγωγές, εβραϊκές επιχειρήσεις και μνημεία στον Βόλο, τα Ιωάννινα και τη Θεσσαλονίκη έχουν δεχτεί επιθέσεις και υποστεί βανδαλισμούς.

Παρ' όλο που η επίσημη θέση της εκκλησίας καταδίκασε πάντα τον αντισημιτισμό και τόνιζε τη ζωτική συνεισφορά του ιουδαϊσμού στον χριστιανισμό, πολλοί εκκλησιαστικοί ηγέτες αναπτύσσουν δημοσίως έντονα αντισημιτικές θέσεις. Ο αντισημιτισμός αυτός συχνά συγχέει τον σιωνισμό με τον ιουδαϊσμό, εξαπολύοντας κατηγορίες εναντίον των ελλήνων εβραίων πως είναι ανθέλληνες και επικίνδυνοι

για την ελληνική πολιτεία καθώς υποτίθεται ότι όλοι οι εβραίοι είναι οπαδοί του σιωνισμού. Στην πιο υστερική και υπερβολική μορφή της, η συλλογιστική αυτή μετατρέπει όλους τους εβραίους σε σιωνιστές· με την επικρατούσα κοινή γνώμη της χώρας φιλο-παλαιστινιακή και αντι-ισραηλινή, ο ελληνικός αντισημιτισμός συχνά μεταμφιέζεται σε πολιτική θέση αρχών. Την ίδια στιγμή, η τοποθέτηση αυτή δυσφημεί εύλογες πολιτικές θέσεις – το γεγονός πως η στάση της Ελλάδας για το παλαιστινιακό πρόβλημα είναι καθαρά εναντίον του Ισραήλ δεν είναι κατ' ουδένα τρόπο απόδειξη πως η Ελλάδα τρέφει αντισημιτικές διαθέσεις. Ούτε, βεβαίως, το γεγονός πως μερικοί έλληνες είναι εβραίοι είναι απόδειξη πως δεν είναι απόλυτα πιστοί.

Δεν προκαλεί έκπληξη πως η συχνή εξίσωση σιωνισμού και ιουδαϊσμού έχει οδηγήσει σε αντι-εβραϊκές ενέργειες και προπαγάνδα που συμπίπτουν με πολιτικά γεγονότα στη Μέση Ανατολή. Μετά την ισραηλινή εισβολή στο Λίβανο το 1982, για παράδειγμα, άρθρα σε μεγάλες ελληνικές εφημερίδες αποκαλούσαν τους ισραηλινούς «Ναζί» και «διαδόχους του Χίτλερ» (τεύχος της 26ης Ιουνίου 1982 των *New York Times*). Η αποδοχή τέτοιων δηλώσεων στην Ελλάδα, όπου δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στο Ισραήλ, τον ιουδαϊσμό και τον σιωνισμό, διατηρεί και διαιωνίζει διάφορες μορφές αντισημιτισμού. Η πρόσφατη σύσφιξη διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στην Τουρκία και το Ισραήλ έχει συμβάλει στην έλλειψη σαφούς διάκρισης ανάμεσα στα διάφορα ζητήματα – η λογική αν ο φίλος του φίλου μου είναι και δικός μου φίλος, τότε ο φίλος του εχθρού μου είναι εχθρός μου, έχει καταστήσει και τις δύο χώρες διπλά ύποπτες – αν και η κατάσταση έχει κάπως βελτιωθεί τα τελευταία χρόνια, από το 1990, οπότε η κυβέρνηση του Κ. Μητσοτάκη αναγνώρισε το Ισραήλ.

Οι σφυγμομετρήσεις δείχνουν σταθερά πως πάνω από το μισό του πληθυσμού εμφορείται από αντι-εβραϊκές απόψεις. Επιπλέον, η ελληνική κυβέρνηση ως επί το πλείστον δείχνει εξαιρετική απροθυμία να αναγνωρίσει τον αντισημιτισμό ως πραγματικό πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας. Μέχρις ενός σημείου εθελουφλεί σκοπίμως, αλλά κυρίως μπορεί να θεωρηθεί ως η αντίδραση μιας κοινωνίας εξαιρετικά ομοιογενούς στην εθνική της σύσταση, και χωρίς εμπειρία στη διαχείριση των πιεστικών ζητημάτων του κοινωνικού πλουραλισμού και της

ανεκτικότητα. Τα ίδια ακριβώς στοιχεία που ανέδειξαν ιστορικά τον ελληνικό αντισημιτισμό –η σύνδεση ελληνισμού και ορθοδοξίας και η εθνική ομοιογένεια της ελληνικής κοινωνίας– είναι, ατυχώς, αυτά που καθιστούν την Ελλάδα ανεπαρκή στο να τον αντιμετωπίσει. Έχει επίσης οδηγήσει στη διαδεδομένη αντίληψη στην Ελλάδα πως κατά κάποιο τρόπο οι εβραίοι της χώρας χρωστούν χάρη στους χριστιανούς συμπατριώτες τους. Τον Απρίλιο του 2002, για παράδειγμα, ο πρώην υπουργός Εξωτερικών Θεόδωρος Πάγκαλος, δημοσίευσε μια ανοιχτή επιστολή στην εφημερίδα *Το Βήμα*. Οργισμένος που οι έλληνες εβραίοι δεν είχαν διαμαρτυρηθεί δημοσίως για τη συμπεριφορά των ισραηλινών εναντίον των παλαιστινίων κατά την πολιορκία της πόλης Τζενίν, έγραφε πως «είμαι όμως σίγουρος ότι σε κάποια από τα (ισραηλινά) τανκ θα είναι τα εγγόνια των διασωθέντων χάρη στην αλληλεγγύη των συμπατριωτών τους χριστιανών ελλήνων, από το Ολοκαύτωμα».⁴ Πώς να εκληφθεί μια τέτοια δήλωση; Ως υποστήριξη προς τους παλαιστίνιους, ναι. Αλλά πιο emphaticά, ως υπόθεση πως ίσως εκείνοι οι έλληνες εβραίοι δεν θα έπρεπε να είχαν διασωθεί; Ως υπενθύμιση πως έτσι κι αλλιώς δεν ήταν αληθινοί έλληνες, και ως ισχυρισμός πως και οι έλληνες εβραίοι σήμερα δεν είναι, με τον ίδιο τρόπο και για τους ίδιους λόγους –εξαιτίας του ότι είναι εβραίοι– πραγματικοί έλληνες;

Το Ολοκαύτωμα στη μνήμη των ελλήνων εβραίων: οι έλληνες «δίκαιοι των εθνών»

Το ότι δυστυχώς επικρατούν τέτοιες θέσεις ανάμεσα στον χριστιανικό πληθυσμό της χώρας καθιστά ιδιαίτερα εντυπωσιακό και αξιοπρεπές το γεγονός πως ένας από τους βασικούς τρόπους που η ελληνοεβραϊκή κοινότητα επιβεβαιώνει την ελληνικότητά της αλλά και τιμά τη μνήμη του Ολοκαυτώματος είναι η σταθερή αναφορά στους έλληνες χριστιανούς που βοήθησαν τους εβραίους κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η ελληνοεβραϊκή κοινότητα προσπάθησε με συνέπεια να ανακαλύψει και να ευχαριστήσει τους πάμπολλους χριστιανούς που βοήθη-

σαν εβραίους να διασωθούν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το γεγονός πως πολλοί χριστιανοί διακινδύνευσαν τη ζωή τους για να βοηθήσουν τους εβραίους «είναι το μόνο πράγμα που με κρατάει στη ζωή», σχολιάζει η εγγονή ενός θεσσαλονικιού φορτοεκφορτωτή που ασχολήθηκε επαγγελματικά με την καταγραφή της ελληνοεβραϊκής ιστορίας.⁵ Για όσους δέχτηκαν βοήθεια, η ανάμνηση της καλοσύνης αγνώστων είναι το μόνο βάλαμο για την πληγή που άνοιξε το Ολοκαύτωμα. Η Κούλα Κοέν Κοφινά, που πέρασε την κατοχή κρυμμένη στα βουνά γύρω από τη Λάρισα, δηλώνει με θέρμη πως η γενναιότητα των χριστιανών που βοήθησαν εβραίους δεν πρέπει να ξεχαστεί. «Υπήρχαν μερικοί χριστιανοί που έπαιξαν τη ζωή τους κορόνα-γράμματα αλλιώς κανένας δεν θα ήταν ζωντανός σήμερα. Το λέω συνεχώς και δεν θα πάσω να το λέω μέχρι να πεθάνω.»⁶ Το 2000 έγινε στην Αθήνα η «Τελετή για τους Σωτήρες». Ο Χάιντς Δ. Σ. Κούνιο, πρόεδρος της συνέλευσης της κοινότητας της Θεσσαλονίκης, απεύθυνε επιστολή στις οικογένειες των τιμώνων. Οι χριστιανοί που βοήθησαν εβραίους, έγραφε, «φώτισαν τα σκοτεινά και άσχημα μονοπάτια του τρόμου κατά τη διάρκεια της ναζιστικής περιόδου».⁷

Μερικοί από τους χριστιανούς που βοήθησαν εβραίους το έκαναν για κάποιο αντίτιμο, αλλά η τεράστια πλειοψηφία το έκανε για λόγους ανθρώπινης αξιοπρέπειας. «Δεν θεωρούσαν πως μας έκαναν χάρη», σχολιάζει ένας άντρας που διασώθηκε περνώντας τρία χρόνια σε μια ξύλινη καλύβα κάπου έξω από την Αθήνα. «Το έκαναν επειδή θεωρούσαν ότι αυτό ήταν το σωστό.»⁸ Άνθρωποι εντελώς άγνωστοι βοήθησαν πολλούς εβραίους, χωρίς να τους ξαναδούν ποτέ. Εν μέσω της κατοχής, ο Ηλίας Χατζής ταξίδευε από τη Λάρισα στην Αθήνα μαζί με τη μητέρα και τον αδελφό του. Λίγο πριν ξεκινήσουν,

Ένας νεαρός έρχεται και λέει στη μητέρα μου: «Ξέρω ποιοι είστε. Μην ανησυχείτε, όλα θα πάνε καλά». Η μητέρα μου του απαντάει: «Δεν ξέρω ποιος είσαι και για τι πράγμα μιλάς». Ο τύπος φεύγει. Μόλις φτάνουμε στην Αθήνα, βγαίνουμε έξω από το σταθμό και ο νεαρός εμφανίζεται πάλι και λέει στη μητέρα μου: «Ξέρετε πού πηγαίνετε;» Η μάνα μου λέει: «Ναι, πηγαίνουμε στο ξενοδοχείο *Αθηνά* και θα μας περιμένει ο άντρας μου». «Έχετε χρήματα να πληρώσετε το ταξί;» «Όχι», λέει αυτή, «θα το πληρώσει ο άντρας μου». Ο τύπος φωνάζει ένα ταξί και ζητάει από τον

οδηγό να μας πάει εκεί. Ο νεαρός πληρώνει το ταξί και λέει στον οδηγό: «Το καλό που σου θέλω να πας αυτούς τους ανθρώπους εκεί», και εξαφανίζεται. Τελευταία, ρώτησα τη μητέρα μου αν ήξερε το όνομα εκείνου του προσώπου. Λέει: «Δεν τον ξαναείδα ποτέ στη ζωή μου.»⁹

Πολλοί από τους χριστιανούς που βοήθησαν εβραίους ανήκαν στην Αριστερά· μετά τον πόλεμο ήταν οι απόβλητοι της ελληνικής κοινωνίας. Ελληνοεβραϊκές οργανώσεις δηλώνουν επίμονα πως η γενναιότητα και η καλοσύνη τους πρέπει να διατηρηθούν στη μνήμη και να αναγνωριστούν. Ο Βασίλης Ρακόπουλος, για παράδειγμα, γιατρός που ανήκε στο ΕΑΜ, φυλακίστηκε στα στρατόπεδα του Μαουτχάουζεν, του Μελκ και του Έμπενσι ως κομμουνιστής. Στο Μελκ εργαζόταν στο νοσοκομείο του στρατοπέδου, όπου έσωσε πολλούς έλληνες εβραίους, δίνοντάς τους κρυφά τα απαραίτητα φάρμακα. Κατά την άποψη των ελλήνων εβραίων, τέτοια άτομα ήταν άξια τιμής· η ελληνική κυβέρνηση, όμως, ενδιαφερόταν περισσότερο για τις πολιτικές τους δραστηριότητες. «Αντί να τον τιμήσουν ως... ήρωα πολέμου και φιλόανθρωπο, τον καταδίωξαν ως κομμουνιστή.» Ο Ρακόπουλος φυλακίστηκε μετά τον εμφύλιο αλλά και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του 1967, «περνώντας έτσι το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και φυλακές».¹⁰ Πολλοί έλληνες εβραίοι διασωθέντες ευγνωμονούσαν την Αριστερά για τη συνδρομή της στη διάρκεια της κατοχής. Η ιδιαίτερα εχθρική στάση της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους αριστερούς ήταν ένας από τους πολλούς παράγοντες που συνέβαλαν στην αυξανόμενη αποξένωση που ένιωθαν πολλοί έλληνες εβραίοι τις δεκαετίες του '40 και '50.

Η επιβράβευση των χριστιανών που έσπευσαν να βοηθήσουν τους εβραίους συνιστά ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της ανάμνησης του Ολοκαυτώματος από την ελληνοεβραϊκή κοινότητα. Η Κεϊλά Κεντοσά Γιάννενα, η μόνη σήμερα ενεργή ρωμανιώτικη συναγωγή στις Ηνωμένες Πολιτείες, έχει μόνιμη έκθεση για τους «Δικαίους των Εθνών» που βοήθησαν τα μέλη της ελληνοεβραϊκής κοινότητας· διαθέτει εκθέματα σχετικά με όσους βοήθησαν αλλά και για την εντυπωσιακή ιστορία της Ζακύνθου, και έχει συλλέξει προφορικές μαρτυρίες από μέλη της συναγωγής που έκρυβαν χριστιανοί. Η εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδας έχει καταβάλει μεγάλη προσπάθεια για να κατα-

γράψει ιστορίες σχετικές με τη βοήθεια που προσέφεραν χριστιανοί. Περιποιεί τιμή στην κοινότητα το γεγονός ότι η ελληνική τους ταυτότητα είναι τόσο συνδεδεμένη με τη σταθερή τους προσήλωση να θυμούνται και να τιμούν τους έλληνες συμπατριώτες τους που τούς βοήθησαν.

Η εβραϊκή ιστορία της Ελλάδας είναι στην πραγματικότητα πολλές ιστορίες από πολλά μέρη. Η σύγχρονη Ελλάδα περιλαμβάνει περιοχές που μέχρι πρόσφατα ήταν γαλλικές, βρετανικές, ιταλικές, βενετικές και οθωμανικές. Έχουν επηρεασθεί, σε διάφορους βαθμούς, από μια μεγάλη γκάμα από παραδόσεις και κουλτούρες. Για αιώνες, κάποια τμήματα της σημερινής Ελλάδας ήταν κατά κύριο λόγο εβραϊκά. Μέχρι το 1943, η Θεσσαλονίκη, η τωρινή εξελληνισμένη Θεσσαλονίκη, ήταν μια από τις μεγαλύτερες εβραϊκές πόλεις στον κόσμο, και η μοναδική όπου για πολλές γενιές οι εβραίοι αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού. Άλλες περιοχές, όπως η Κρήτη και τα μέρη γύρω από τα Γιάννενα, ήταν η πατρίδα κάποιων από τις παλαιότερες εβραϊκές κοινότητες του κόσμου, των ρωμανιωτών, που εγκαταστάθηκαν εκεί πριν από τον εκχριστιανισμό της Βαλκανικής.

Η διαδικασία με την οποία αυτοί οι διαφορετικοί λαοί εθνοποιήθηκαν –έγιναν έλληνες εβραίοι– δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου και τις αρχές του εικοστού αιώνα, οι έλληνες εβραίοι εθνοποιήθηκαν με ανόμοιες διαδικασίες καθώς η χώρα επεκτεινόταν σε βάρος της οθωμανικής εδαφικής ακεραιότητας. Στα εκατό χρόνια που η Ελλάδα και η Οθωμανική Αυτοκρατορία συνυπήρχαν, οι έλληνες εβραίοι καθορίζονταν αναχρονιστικά και σε σημαντικό βαθμό από τους διαχωρισμούς που υπήρχαν κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όπως ακριβώς η εθνικιστική πλατφόρμα της Μεγάλης Ιδέας θεωρούσε όλους τους έλληνες, εντός και εκτός της χώρας, μέρος της ελληνικής πολιτείας, έτσι και οι θρησκευτικοί διαχωρισμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνέχιζαν να έλκουν έλληνες εβραίους σε οθωμανική εβραϊκή τροχιά για αρκετό καιρό μετά την ενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα. Η πλήρης εθνοποίηση –δηλαδή η ολική ταύτιση με τον προσδιορισμό έλληνες εβραίοι– εκ μέρους των ίδιων των ελλήνων εβραίων και εξωτερικών παρατηρητών

τους (σε μικρό βαθμό μη εβραίων ελλήνων) συνεπώς καθυστέρησε, και επιταχύνθηκε μόνο στα πλαίσια της διασποράς (δηλ. σε μη ελληνικά): στη Νέα Υόρκη, το Άουσβιτς-Μπίρκεναου, και σε Παλαιστίνη/Ισραήλ. Η παραδοξότητα του γεγονότος ότι οι έλληνες εβραίοι αναδύθηκαν ως οντότητα μόνο εκτός της Ελλάδας είναι ένα από τα κληροδοτήματα της δύσκολης και ακόμη ανολοκλήρωτης μετάβασης από έναν κόσμο αυτοκρατοριών σε αυτόν των εθνικών κρατών.

Η εβραϊκή ιστορία της Ελλάδας είναι λοιπόν δυσπρόσιτη και φευγαλέα, ένα φάντασμα – η ιστορία ενός λαού ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος του δεν υπάρχει πια, τουλάχιστον σε σημαντικό αριθμό στην Ελλάδα. Η Ελλάδα είναι σήμερα η πατρίδα λιγότερων από πέντε χιλιάδων εβραίων. Ο έλληνας εβραίος είναι μια σύγχρονη και κυρίως διασπορική κατηγορία. Αρκετές χιλιάδες έλληνες εβραίοι ζουν εκτός Ελλάδας – οι περισσότεροι στις Ηνωμένες Πολιτείες και το Ισραήλ, αλλά και σε κάποια μέρη της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής. Όπως συμβαίνει με τους μετανάστες, η ελληνική τους ταυτότητα σβήνει με κάθε γενιά. Μεγάλος αριθμός εβραίων έζησε στην Ελλάδα για σύντομο χρονικό διάστημα – από την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης το 1912 μέχρι τους εκτοπισμούς των Ναζί το 1943-44, με τους οποίους εξοντώθηκε σχεδόν το 90% του ελληνικού εβραϊσμού.

Αλλά η εβραϊκή ιστορία της Ελλάδας είναι δυσπρόσιτη και υπό άλλη έννοια. Το κατά πόσον οι εβραίοι στην Ελλάδα είναι αληθινά έλληνες απασχολεί εξίσου έλληνες εβραίους, έλληνες χριστιανούς και ερευνητές. Από την ίδρυσή της στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, η Ελλάδα έχει αυτοπροσδιοριστεί κυρίως ως ορθόδοξο χριστιανικό κράτος. Η θρησκευτική και η εθνική ταυτότητα εμπλέκονται: πολλοί από τους ελληνικούς συνταγματικούς χάρτες δηλώνουν τον άρρηκτο δεσμό ελληνικότητας και ορθοδοξίας. Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, από την κατάκτηση των Βαλκανίων από τους οθωμανούς τον δέκατο τέταρτο και δέκατο πέμπτο αιώνα μέχρι την επανάσταση του 1821, οι οθωμανοί διαχώριζαν τους υπηκόους τους ανάλογα με τη θρησκεία, τονίζοντας και διαδίδοντας τον κεντρικό ρόλο της ορθοδοξίας στην ελληνική ταυτότητα. Όταν συγκροτήθηκε η ελληνική πολιτεία τον δέκατο ένατο αιώνα, οι υπέρμαχοι ενός κοσμικού κράτους σύμφωνου με τις ιδέες της περιόδου μετά τον Διαφωτισμό διαφωνούσαν

με την άποψη που θεωρούσε την εκκλησία ως έναν από τους πυλώνες της ελληνικότητας. Αυτή η θεώρηση της ιστορίας είναι αρκετά διαδεδομένη και σήμερα, όπως αποδεικνύεται από τους πολλούς ελληνικούς υπερεθνικιστικούς ιστότοπους που κατηγορούν τους έλληνες εβραίους ως σιωνιστές προδότες καθώς και από τις πολλές αντισημιτικές ενέργειες που προκαλούνται κάθε χρόνο από τέτοιες ιδεολογίες. Η βεβήλωση εβραϊκών νεκροταφείων, η καταστροφή εβραϊκών μνημείων και ο βανδαλισμός συναγωγών είναι, δυστυχώς, κοινός τόπος τόσο στην Ελλάδα όσο και σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Ο αυτοχαρακτηρισμός του ιουδαϊσμού ως διασπορικής και τοποκεντρικής θρησκείας, συνδεδεμένης με ένα συγκεκριμένο τόπο από τον οποίο όπως δηλώνουν προέρχονται με κάποιο τρόπο όλοι οι πιστοί του, έχει επίσης συμβάλει στην ιδέα ότι οι εβραίοι στην Ελλάδα είναι, στην καλύτερη περίπτωση, συγχρόνως έλληνες αλλά και κάτι άλλο. Η μεγαλύτερη πληθυσμιακά ελληνική εβραϊκή ομάδα, οι σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι ήρθαν στα Βαλκάνια μετά την εκδίωξη τους από την Ισπανία στα τέλη του δέκατου πέμπτου αιώνα, είχαν μια διττή αίσθηση εξορίας – ως εβραίοι γενικώς και πιο έντονα ως εξόριστοι από τη Σεφράντ, την Ισπανία. Ενώ οι ρωμανιώτες μιλούσαν ελληνικά, οι σεφαραδίτες χρησιμοποιούσαν λαντίνο, μια μεσαιωνική εβραϊκή ισπανική διάλεκτο που διατηρήθηκε από τον δέκατο πέμπτο αιώνα. Η γλώσσα τους διαχώριζε από τους ελληνόφωνους, αλλά ίσως με πιο αποφασιστικό τρόπο τους έφερνε πιο κοντά στην ιστορία τους σε τόπους μακρινούς. Ως επί το πλείστον οι σεφαραδίτες δεν θεωρούσαν κατ' ουδένα τρόπο τον εαυτό τους έλληνα και πριν την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα το 1912, επιθυμούσαν να παραμείνουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εκτός από τις λίγες δεκαετίες του μεσοπολέμου, έλληνες και εβραίοι θεωρούσαν ο ένας τον άλλο ξεχωριστές κατηγορίες.

Η δυναμική αυτή ενισχύθηκε από το 1948 και μετά, με την ίδρυση του Ισραήλ, το οποίο θεωρεί τους εβραίους όλου του κόσμου ως οργανικό κομμάτι του εθνικού κορμού του ανεξάρτητα από την υπηκοότητά τους. Στην Ελλάδα, όπου το Ισραήλ έχει ίσως μικρότερη υποστήριξη από κάθε άλλη δυτική χώρα, συχνά υποπτεύονται τους εβραίους ότι δεν είναι αφοσιωμένοι μόνο στην Ελλάδα.¹¹ Ο αντισημιτισμός

στην Ελλάδα συγγείει τον εβραϊσμό με το σιωνισμό (όπως κάνει και ο ίδιος ο σιωνισμός). Η σύγκρουση ισραηλινών και παλαιστινίων έχει επιτείνει τις εντάσεις. Η Ελλάδα είχε ανέκαθεν ισχυρούς και φιλικούς δεσμούς με τον αραβικό κόσμο· μέχρι τη δεκαετία του 1950, ζούσε στην Αλεξάνδρεια μια μεγάλη και ευημερούσα ελληνική κοινότητα· πολλοί παλαιστίνιοι είναι και αυτοί χριστιανοί ορθόδοξοι (αν και ο αριθμός τους έχει μειωθεί δραματικά τις τελευταίες δεκαετίες) και μερικά από τα ιερότερα μέρη της ελληνικής εκκλησίας βρίσκονται σε παλαιστινιακά εδάφη.

Παραδόξως, αυτό που βρίσκεται στην καρδιά μεγάλου μέρους της αντισημιτικής ρητορικής στην Ελλάδα είναι οι μεγάλες ομοιότητες στον τρόπο με τον οποίο η Ελλάδα και το Ισραήλ ορίζουν την κρατική τους υπόσταση συγχρόνως ως χώρες δημοκρατικές αλλά και κατά κάποιο τρόπο βασιζόμενες σε μια εθνική θρησκεία. Ένα πρόσφατο άρθρο στην ισραηλινή εφημερίδα *Χα-Αρέτζ* ανέφερε πως το Ισραήλ αρνήθηκε να επιτρέψει σε πολίτες την επιλογή να καταγραφούν ως «ισραηλινοί» στο σημείο με την ένδειξη «εθνικότητα» στις ισραηλινές ταυτότητες. Το γραφείο της Γενικής Εισαγγελίας υποστήριξε πως η κατηγορία αυτή (δηλ. ισραηλινός) «Δεν αντανακλά, δεν αρμόζει και υποσκάπτει τις ίδιες τις αρχές σύμφωνα με τις οποίες δημιουργήθηκε το κράτος του Ισραήλ [sic]». Η πολιτεία εξηγούσε ότι «ο ορισμός των λεξικών για την εθνικότητα είναι “έθνος, λαός· μεγάλη ομάδα ανθρώπων με κοινή καταγωγή, κοινή μοίρα και ιστορία και συνήθως κοινή γλώσσα”». Η καταγραφή ως ισραηλινών δεν θα απεικόνιζε την «εθνική και εθνοτική ταυτότητα» των αιτούντων. Η ομάδα των ισραηλινών που διεκδικούσε το δικαίωμα να καταγραφούν ως ισραηλινοί αντέτεινε πως «Το κράτος φοβάται πως αν συμφωνήσει να καταγραφεί η ισραηλινή εθνικότητα, θα δημιουργηθεί ντε φάκτο διαχωρισμός ανάμεσα στους εβραίους του εξωτερικού και τους εβραίους που ζουν στο Ισραήλ ως προς την εθνική τους ταυτότητα».¹²

Η Ελλάδα εξέδωσε πρόσφατα καινούριες αστυνομικές ταυτότητες, αλλά για διαφορετικούς λόγους και με διαφορετικά αποτελέσματα. Μετά από οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε το 2000 να αφαιρέσει κάθε αναφορά στα θρησκευτικά πιστεύω από τις ταυτότητες, υποστηρίζοντας πως ανήκαν στα ευαίσθητα

προσωπικά δεδομένα των πολιτών και όχι στα έννομα ενδιαφέροντα τους κράτους.¹³ Η ελληνική εκκλησία, με την υποστήριξη πεντακοσίων χιλιάδων διαδηλωτών και τριών εκατομμυρίων υπογραφών που ζητούσαν δημοψήφισμα, διαφώνησε έντονα. Όταν ο πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης ανάγγειλε τον Μάιο του 2000 ότι οι καινούριες ταυτότητες δεν θα ανέγραφαν το θρήσκευμα του κατόχου, ακόμα και σε προαιρετική βάση, η εκκλησία καταδίκασε την απόφαση με ορολογία που θύμιζε τις επιθέσεις των αρχών του δέκατου ένατου αιώνα εναντίον του πρόσφατου τότε διαχωρισμού κράτους και εκκλησίας. «Οι αλλαγές αυτές προτείνονται από νεο-διανοούμενους που θέλουν να μας επιτεθούν σαν λυσσασμένα σκυλιά και να σκίσουν τις σάρκες μας», διαμαρτυρόταν ο τότε αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος.¹⁴ Ενώ η ελληνική κυβέρνηση ισχυριζόταν ότι η αναγραφή του θρησκευματος στις ταυτότητες θα οδηγούσε σε διακρίσεις εναντίον των θρησκευτικών μειονοτήτων, οι διαφωνούντες αντέτειναν ότι η μη αναγραφή ήταν μια μορφή διάκρισης εναντίον των ορθόδοξων χριστιανών.¹⁵ Η άποψή τους ήταν πως η ορθοδοξία ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικότητας – η θρησκεία δεν ήταν επ’ ουδενί προσωπικό ζήτημα, αλλά βασικό συστατικό της εθνικής ταυτότητας.

Σε αυτές τις παράλληλες συγκρούσεις, το ισραηλινό κράτος και μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού συμφωνούσαν πως θρησκευτική και εθνική ταυτότητα είναι αλληλένδετες. Η σύμπλευση αυτή προέρχεται από μια κοινή αιτία: όπως το Ισραήλ σήμερα επιδιώκει να αναπτύξει δεσμούς ανάμεσα στο Ισραήλ και τους εβραίους όλου του κόσμου, η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα προσπαθούσε να διατηρήσει ένα σύνδεσμο ανάμεσα στην ελληνική πολιτεία και τους ορθόδοξους εκτός των συνόρων της. Στην Ελλάδα, το ιδεολογικό αυτό σχήμα δεν απέδωσε εδαφικά. Πέρα από την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, τα σύνορα της Ελλάδας δεν έχουν αλλάξει από τη δεκαετία του 1920. Αλλά η πομπώδης ρητορική της ιδεολογίας έχει παραμείνει αναλλοίωτη, όπως φαίνεται και από το σλόγκαν που χρησιμοποιούσε κατά κόρον ο Χριστόδουλος: «Ελλάδα σημαίνει ορθοδοξία». Η Ελλάδα στην οποία αναφέρεται ο Χριστόδουλος είναι κάτι πολύ παραπάνω από ένα γεωπολιτικό κατασκεύασμα. Είναι το ελληνικό έθνος,

μια πολύ πιο ασαφής και συναισθηματικά φορτισμένη συλλογικότητα που έλκει την καταγωγή της από προγενέστερα ιδεολογικά σχήματα της συλλογικής ταυτότητας.

Το βιβλίο αυτό αφορούσε και τα δύο: τον τόπο και τον λαό. Γιατί, εν τέλει, τι είναι η εβραϊκή ιστορία της Ελλάδας; Δεν υπήρχε κρατική οντότητα με την ονομασία Ελλάδα μέχρι το τέλος του πολέμου για την ανεξαρτησία το 1833. Όταν ιδρύθηκε, ο εβραϊκός πληθυσμός της αριθμούσε λίγες χιλιάδες άτομα. Η εβραϊκή ιστορία της Ελλάδας είναι, λοιπόν, η ιστορία της ανάδυσης και της εξέλιξης της Ελλάδας και της επήρειας του γεγονότος αυτού στους εβραίους οι οποίοι ζούσαν στις διάφορες περιοχές που έγιναν μέρος της επικράτειάς της. Είναι η ιστορία του πώς, στη διάρκεια αυτής της εξέλιξης, κάποιιοι από τους εβραίους της περιοχής εθνοποιήθηκαν και έγιναν έλληνες ενώ άλλοι απέρριψαν την ελληνικότητα. Τέλος, είναι η ιστορία μιας μετα-αυτοκρατορικής, διασπορικής ταυτότητας, η οποία εδραιώθηκε μόνο στη διάρκεια και μετά τη δεκαετία του 1940, όταν εβραίοι από διάφορα μέρη της Ελλάδας άρχισαν να θεωρούν συλλογικά εαυτούς ως έλληνες εβραίους. Υφάνθηκε από την εδαφική επέκταση της Ελλάδας, την άνοδο του σιωνισμού, την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τη μετανάστευση, τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδας, το Ολοκαύτωμα, και την ίδρυση του Ισραήλ το 1948. Οι έλληνες εβραίοι σφυρηλατήθηκαν από διάφορες ετερογενείς, ανόμοιες ομάδες ανθρώπων – και επέστρεψαν πάλι στη διαφορετικότητα· εκτός από τη μικρή εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδας, έλληνες εβραίοι σήμερα είναι ο Σαλαμόνικο, οι πιστοί της Κεϊλά Κεντοσά Γιάννενα, και οι τραγουδιστές του Ράδιο Πειραιάς στο Γκους Νταν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή

¹ Στοιχεία από το βιβλίο του Charles Moskos, *Greek Americans: Struggle and Success* (Englewood Cliffs, NJ, 1980), 156.

² Για στατιστικά στοιχεία της Ηπείρου στο γύρισμα του αιώνα, βλ. Μ. Β. Σακελλαρίου, ed., *Ηπείρου* (Αθήνα, 1997), 356-57.

³ Leon Colchamiro, Sabetz Menachem, Ezra Bacola, Avisay Gani, Elie Contente, Aaron Sadock, Samuel Benaderet, Menachem Josaphat, και Abraham Souice.

⁴ Jewish Community of Janina, Inc., Plaintiff, #4979-1914 C. County Clerk, New York County, αρχειοθετημένο στις 30 Οκτωβρίου 1914. Αδεία Kehila Kedosha Janina.

⁵ Arthur Foss, *Epirus* (Boston, 1978), 54-55.

⁶ Ανώτατο Δικαστήριο Νέας Υόρκης. «In the Matter of the Application of the Society of Love and Brotherhood of Janina and the Israelite Community of Janina, Inc. and the United Brotherhood of Janina, Inc. for an order merging them into one corporation to be known as the United Brotherhood of Janina, Inc». 1 Φεβρουαρίου 1926.

⁷ Καταστατικών και κανονισμοί της ηνωμένος Αδελφότητας Ιωαννίνων, Νέας Ιόρκης, 1928 (sic). Ραβίνος στο Χάρλεμ ήταν ο Anzelo A. David, στο κεντρικό ο Simon Asser. Αδεία Kehila Kedosha Janina. Το 1964 δύο ρωμανιώτες εβραίοι ίδρυσαν τη συναγωγή Mapleton στο Bensonhurst του Brooklyn.

⁸ Έκθεμα από Bar Mitzvah Boys. Αδεία Kehila Kedosha Janina.

⁹ Βλ. Jonathan Boyarin, «Waiting for a Jew», στο *Thinking in Jewish* (Chicago, 1996).

¹⁰ Βλ. Hasia Diner, *Lower East Side Memories: A Jewish Place in America* (Princeton, NJ, 2000)· Mario Maffi, *Gateway to the Promised Land: Ethnic Cultures on New York's Lower East Side* (New York, 1995), Ronald Sanders, *The Downtown Jews: Portraits of an Immigrant Generation* (New York, 1969).

¹¹ «The History of Kehila Kedosha Janina». Αδεία Kehila Kedosha Janina.

¹² *Jewish Heritage Report* 2, nos. 1-2 (Spring-Summer 1998)· Elias V. Messinas, *The Synagogues of Salonika and Veroia* (Athens, 1997), 28-32.

¹³ *Kehila Kedosha Janina 75 th Anniversary/Sisterhood of Janina 70th Anniversary*